

М. Булатович

Бердичів

Як агадаю про Бердичів
кожен грає
у вічі тече
пересуди
і патицця
недотепних анекдот.
„Ха!“

„З ким там вийдеш на сестру
крім розгепи
з кастрюльтресту?
В чий загаль себе повести,
крім вульгарних балагул?“

„Там
З нудьги
засвоїш позу
провожатого обозу,
що скидає вбогий розум
з екскрементом
на снігу.“

„А хіба на паро-ході*
не пародії,
з пародій?
Перебрешуть викрій моді
ще й радіють...
що дурні.“

„Словом
виходом із пусток
ще шукайте смерть якусь там.“

* Паро-ходом у Бердичеві називають бульвар, який править як майдан для закоханих пар.

Гарантую самогубство:
у Бердичеві пірніть*.

Я не з ліку патріотів
провінційності в містах.
Але визвірюся
проти
сміху глупства
на вустах.

У багні часу
старому
місто мало щедрий дар:
крім злиденності й погрому,
гризли пристав
і жандар.

Понад геттом зводив плити,
заслоняв од сонця зір
скварий кляштор кармелітів —
єзуїтський біржа вір...
День-у-день
єутана чорна
покривала зло сумління,
з року в рік
монети жорна
терли долю покоління.
А по вуличках
богатих на вошивість
і приплід
всіх —
од копанки до хати —
лихорадило зібгати
під покору бунту слід.
Всіх треножив звичай строгий:
тупо чтити святість тор
в свято
йти до синагоги,
в будень день
йти на торг.
Нести горб,
як досі несли,
горб обов'язків нудних,
Наполяжисто
в ремеслах
прокустарювати дві.
І за це
минути доти

фронт столичний
Іх не мІг —
множив
тупість анекдотів,
множив кпини,
сіяв сміх, —
доки стратив хист
намацать
сене у добах,
бо двигтів
світ от бою,
що в палацїв
видер право для хатів.

Датам
наших літочислень
правд не застуге
мана, —
бо над ними не зависла
доконечністю
вона.
Стало іншим
дат обличчя.
Щезла пужа з давніх зон,
щез,
як дим,
одвічний звичай,
десь в одставці
гарнізон.
Млюсть покори
й святість тори
здано в мотлох —
обидвох.
Обмалъ стало тих,
котрим
ще не випав з віри бог.
Бог отруйливий, моя кобра,
вмер,
як в спеку мре хробак,
вмер жандарм, —
його прообраз,
й тінъ від нього —
жах раба.
Пломінь звільненого глузду
з мозку випалив цю тінъ
Спробуй
зараз позагнуздуй
волю волю

і рух стремління
тих,
що з бою брали
й візьмуть
всяку міщ,
любий етап.
Іхній курс —
до комунізму,
більшовизм
для них масштаб.
Ім бадьорим
дум не корчить
покруч віри і знесвір
Ім горить запалом творчим
й життєрадісністю
зір.
Вперта праця
вища честь їх,
принцип миру і боїв.
І на кожному перехресті
плід красується П.
Це за нього,
гине спокій
в затишку сердець простих.
В тишині ночей глибокій
сплять
неспокою пости.

В тишині
блукає клекіт.
Бравур моторів.
Сталі тон.
Кулаками небезпеки
в рибра муляє кордон.

Підбивайся ж, пісню, вище,
понаддай
серцям огню
„Дай казак овса почище
своєму коню“.
І лисніють коні й зброя,
юністю пашать білці.
Мір немає
силі цій,
а настане час, —
потроїм.
Час настане —
ми одстоїм,

не дамо в кривлі зомліть
п'яді цій
землі простої,
більшовицької землі.
І не страшно
впасти мертвим,
щоб розбити вражу рать.
бо вмирати за безсмертне, —
значить
зовсім не вмирати.

л е с ь д е р і д
т р и н о в е л и
п і д г а р м о ш к у

Сестрі Тамарі

Давно Марії вже нема. Наші шляхи кучерявими биндами потяглися в різні сторони. Ми її загубили на весні, коли повідь прорвала греблю. Я завжди думаю про неї, ой, як багато думаю і палахкотю в її багатті. Я твердо вірю в те, що її побачу і чекаю наближення того часу, коли знову стисну її опечені руки, шию і стан. Вона завжди зо мною. Вона також дзвінко сміється, як і тоді. Я заплюшую очі, бачу її знову і палаю помстою до ворога, бо згадую минуле.

Тисяча дев'яťсот двадцять перший рік. Наш осередок засідав у клубі. Ми тоді були зовсім маленькі. Споміж комсомольців найстаршою і найвідважнішою була вона. Ми її любили і обрали на секретаря осередку.

Дитячими руками тримали міцно гвинтівку й гранати і запально говорили про оборону села від бандитів. Коли засідання наближалось до кінця, на нас наскочила банда. Це було так раптово, що ми й не зчулися.

Ми погасили світло. Біля кожного вікна поставили заставу. Декілька пострілів вибухнули і в корчах захлинулись. Ми одностайно вирішили не віддатися живими бандитам. Але мовчальна мовчанка бандитів лягала важким тягарем на наші плечі. Нам до нестями ставало тоскно.

Пам'ятаю — вона стала по середині театральної зали. Її сиділо ледве викреслювався в нічній порожнечі. Вона тихо мовила про те, що нам треба змінити оборону і запропонувала відрядити одного в село, щоб організувати для допомоги комнезам.

Я міцно заплюшую очі, і справжність минулого відчуваю і бачу зараз. Пам'ятаю — тоді на хвилинку запеклася мовчанка, і я перший вивів її з рівноваги.

Я дав згоду піти...

Але вибратися з будинку було важче, ніж з лабетів тигра. Бувають випадки, що дрібненький жарт поборює смерть. Так було і з нами.

Ми мовчки думали. Маленькі хвилинки здавалися нам довгими кілометрами. Вони розтягалися, мов гумові стьожки, і зникали в безодню ночі.

Тоді вона пошепки запитала:

— Хлоп'ята, в кого гармошка?

Ми не розуміли і з нетерпінням розгадували її жарт. Біля неї вже стояв юнак з гармошкою. (Гармошка з нами була завжди). Пам'ятаю, мов зараз — вона гукнула:

— Грай, Мишка, польку! Танцюйте, хлопці! — і підійшла до мене.

Я її розумів без слів.

Смерть ізнадвору дивилася у вікна, а хлопці у запалі вивалилися під гармошку польки. Вона теж тоді танцювала до утоми.

Це був геніальний жарт. Він мене втричі підбадьорив і налив у серце терпкої відваги.

Я тоді думав про ніч. Ніч була темніша за смерть. Вона зовсім відкидала очі і по-ослячому натягувала вуха. Я тоді її міцно полюбив. І ніколи не розлюблю.

Я думав про бересті. Вони густо йшли від клубу на вигін. Гілки у них були як гума, і листя — як пух.

У театральній залі було щось неймовірне. Багато важких чобіт гупотіли по підлозі, аж дрижали шибки. А гармошка не вгавала. Її звуки наповнювалися пафосом, як у чудового майстра на клавіатурі концертного фортепіано. Вони наповнювали бадьорістю наші серця, і до загрози, яка закипіла на вікнах театральної залі, ми ставилися байдуже.

Гармошка вигравала, хлопці танцювали, а застава напружено стояла біля вікон.

Я тоді поліз на горище. Веселі звуки гармошки долітали крізь стелю і швидко зникали у м'якій солом'яній покрівлі.

Намацавши стропу, я виліз. Темна ніч міцно вхопила мене в свої обійми і заховала під чорною світою від бандитського ока. Я насторожився, як кішка, і ловив кожне слово. Бандити голосно розмовляли і реготали.

Скориставшись цим, я поліз по покрівлі вниз і вхопився за жираву гілку берестка. Потім скочив. Це було виконано так спритно і майстерно, що я сам собі не вірив — чи дійсність це, чи химера. Я виконував свою роль вдвоє краще від мавпи і таким чином скоро опинився далеко від клубу.

Коли загрози вже можна було плюнути в обличчя, зсунувся животом по берестковій вниз і побіг вигоном. За моїми ногами бігли, мов цуценята, звуки гармошки.

Голова комнезаму Скиба жив у кінці вигону. Він мав свою „хатуху“, але вже четвертий рік у ній не ночував. За Скибу бандити не забували. Майже щоночі гвалтували його собак і полохали здичавілих курей із берестків. Кури несамовито кричали, а Скиба лежав у бур'яні і ще міцніше здавлював гвинтівку.

Я прибіг до нього на подвір'я і ледве гукнув:

— Дядьку Скиба!

На подвір'ї мовчанка.

— Дядьку Скиба! — гукнув я вдруге.

Мені стало холодно. Хтось дужою рукою схопив мене за плече.

— Тихше, баране, — почув я шепіт.

Цей шепіт мені був дуже знайомий. Це, безперечно, був Скиба, і мені стало легко. Я йому розповів про все.

Пам'ятаю, він тримав мене ведмежою рукою за шию і тиснув до своїх гарячих грудей. Дихав важко, і це мене хвилювало.

З далекого сходу кривою шаблюкою блиснув місяць. Він був сухий і холодний, і мабуть від цього зашелестіло листя. Скиба свиснув. Я почув кругом хрумкіт гілок. З усіх боків бігли до нас невідомі люди.

— Це наші, — шепнув мені Скиба і свиснув ще раз.

Біля нас було вже багато людей. В густій темряві блискали люфи гвинтівок. Як мені було тоді радісно! Я тільки думав про те, що зараз ми підемо до клубу і врятуємо своїх товаришів. Кожна хвилина була мені вічністю, і це мене бен-тежило. Я ще міцніше тулився до Скиби. Якось людина в мої руки всунула гвинтівку. Потім хвилину радилися. Одноставно ухвалили облягти з усіх боків банду і за сигналом ударити.

І ми пішли.

Ішли бур'янами крізь густі садки. Коли вийшли із садків на вигін, просто нас аж до хмар піднялося полум'я.

Пам'ятаю, я тоді несамовито крикнув:

— Дядьку Скиба, бандити підпалили клуб! Сволочі! Вони живими печуть моїх хлопців!.. Дядьку... швидше!.. Ми повинні їх урятувати!

Мене здавило під ложечкою, і я ледве не захлипав. Скиба важко дихав, бо йому помста розпирала ребра, як і мені.

Ми бігли, повзли і знов бігли. Гострі колючки акації і по-вію нещадно ранили нам обличчя.

Ми повзли, бігли і знову повзли.

І коли облягли клуб, упала покрівля. Ламалися крокви, палахкотіла солома, лунали постріли... І ще дужче вигравала гармошка. Лопалися шибки, пекуче полум'я висолоплювало довжелезні червоні язики і засовувало їх крізь вікна до театральної залі. Біля кожного вікна з обрізами вичікували бандити.

І коли шибки вибухнули шрапнеллю з усіх вікон, ми вдарили. Сполохані бандити в паніці конали.

Тої ночі жоден бандит не втік, бо наш ланцюг був гаспидськи міцний. Посиніле полум'я гаптувало на стелі пекучі візерунки... І вигравала гармошка.

Багато нас раптово вбігло дверима в театральну залю.

Я ніби бачу зараз:

По кутках, біля вікон, під стінами непорушно стояла застава і, захищаючись терпким димом, не спускала гвинтівок. Мишка з заплющеними очима вигравав на гармошці, а Марія... лежала горілиць на підлозі, і на її грудях догоряв розпечений балок... Я її схопив за опечений стан і ніс. Спотикався і падав. Потім знову ніс...

Багато промайнуло часу крізь бурхливі мої дні. Багато їх ще буде, таких гарячих, відважних і кучерявих...

Я гаспидськи хочу жити і працювати для своєї епохи... і вмерти по героїчному так, як умерла Марія...

с и н о в а н і ч

Вона хороша була мати. Чоловік її вже рік був у червоних партизанах, і вона без нього ростила і плекала свого сина.

Це було на Поліссі в густих чагарниках, де кожної ночі під самими вікнами вили вовки, де люди були навіть зліші за вовків.

В ніч, що була темніша від багна, прийшов її чоловік. Він сказав, що прислали його партизани в розвідку, що він тільки гляне на неї і сина і піде знову. Вони говорили дуже мало, хоча було багато про що говорити. Батько тримав на руках сина і закохано дивився йому в очі.

Хтось загнував у двері. Батько довго їх не відкривали. Але від важких ударів гвинтівок двері зірвалися з кріюків і з грюкотом полетіли в снін.

До хати навалився цілий табун білих.

Білі брудно лаялися і в присутності матері й сина роздягли батька до голого тіла. Потім поклали на лаві і сікли в дві руки шомподами, а матір і сина примушували дивитися на муки батька і говорили:

— От стерво, навіть не стогне...

Кров слід шомполів бризкала по стінах на обличчя матері і сина. Вони зіпили зуби, але білих не благали і не плакали, бо знали, що помилування не буде.

Білі злилися, як пси і при батькові й синові гвалтували матір. Батько і син мовчали...

А білі злилися ще дужче. Злилися, як голодні вовки, бо таких людей вони ще не бачили.

Офіцер, в якого блищали, як попівські ризи, погони і на грудях, як на цвинтарі — хрести, своєю рукою повісив батька на сволокові, де висіла лампа.

Мати і син теж не благали білих, бо в помилювання не вірили.

Білі пішли.

Мати і син хвилину сиділи мовчки і не зводили очей з нерухомого батька. Батькове тіло обліплювали мухи. Потім мати обрізала ремінь і поклала батька на лаву.

Мати сказала синові:

— Одягайся, підемо в Боровичі до партизанів.

Син покійно кивнув головою, оглядав хату — шукав свити.

Одяглися й пішли.

До Боровичів було кілометрів п'ять. Може і більше, бо дорога вела через безліч багон і чагарників, які конче треба було обходити, але здавна привикли рахувати — п'ять. Після чагарників і багон густий сосняк, а за сосняком Боровичі. В таку глупу ніч не важко і зблудити.

Мати йшла і за собою тягла сина. Коли почувала під ногами клейке торфовисько, вона брала сина на руки і переносила через багно. Так ішли через безліч багон і не почували втоми. А коли підходили до сосняку, раптом хтось вигукнув:

— Хто йде?

Мати ще дужче притулила до себе сина й мовчала.

— Хто йде?! — суворо вимагала людина і брудно вилаялась.

Вибухнув постріл. Протинаючи поліське густе, як молозиво, повітря, куля навіжено заскиглила біля матері й сина і далеко в чагарниках сконала. Мати притиснула до грудей сина і мовила:

— Синку, це білі. Швидше біжи в чагарники, потім через сосняк в Боровичі... Скажи партизанам, що у нас білі... скажи про тата... про все. Не бійся, синку, будь таким, як твій тато.

— А ти, мамо?

— Я побіжу назад.

— Тебе впіймають.

— Ти врятуєшся, синку. Біжи...

— Добре, мамо...

Мати ще раз міцно пригорнула сина, тепло поцілувала його в лоб і побігла назад, а син у напрямку на чагарники. Було неймовірно тихо. Кожний шелест, хрумкіт, тупіт в'язнув у вухах. Але листя в чеканні ранку поникло в дрімоті, і син тільки чув легкі й швидкі кроки матері, її задуху і важкі кроки суворої людини.

Знову лунали постріли і йорзалася лайка...

На світанку, коли холодна роса, мов перламутрові камінчики, колихалася на листі, коли обважніле листя вгиналося

до землі, тоді син прибув до Боровичів. І коли він зайшов у село, його зупинив вартовий партизан.

— Куди йдеш, хлопче? — запитав.

Син хвилину вимірював з ніг до голови незнайому людину і зупинив свій погляд на шапці. На ній була пришита червона стьожка, яка двома кінчиками спадала на лоб і зникала в великому чубові.

Син запитав:

— Дядю, ти не білий?

— А тобі до кого? — зацікавився партизан.

— Мені до партизанів... До старшого, — запинаявся син.

— Чого?

— Мій тато партизан... Його забилі білі... маму либонь тоже.

Син говорив, і сльози переливалися через вінця очей, солоні, як ропа (це він заплакав сьогодні вперше).

До штабу пішли вдвох.

На сході народжувалися рожеві мережки. Вони нагадували про ранок, чудовий теплий ранок з новими подіями, життям.

Заграли сурми. На майдані шикувалися на конях партизани. Попереду командир загону з хлоп'ям... Була команда вирушати в похід на білих. На великому майдані втихло іржавня і тупіт коней і тільки дзвюкали вудела.

В цей час до сина підійшла матір. Вона ласкаво подивилась йому в очі і мовила:

— Ти вже тут, синку?

— Атож... А білі?... Вони ж тебе...

— Я врятувалася. Синку, ти вдався в євого тата... Коли б ти став боягузом, я б тебе вбила... — потім звернулася до командира:

— А тепер на білих поведу вас я із сином...

Матері дали коня і гвинтівку. Вона її перевірила, потім синову, і партизанський загін помчав на село...

„ШЕРТЯНИЙ КЛУЩ“

Влітку 1933 року в місті Житомирі на Бердичівській вулиці, недалеко від бульвару, мене зупинила людина в військовому одязі. Людина була не так уже молода, проте старою її не можна було назвати, хоча й носила вона довгу чорну бороду. Вона держала надмірно великого (мабуть і важкого) наркомівського портфеля і на обличчі суворо діловитість. Одяг її був акуратно пошитий з тонкого сукна і говорив про те, що людина була не абиякого військового чину.

Вона мене дуже здивувала, ба й навіть почала хвилювати, бо людина кликала мене по імені і звивала на „ти“. Вона міцно стиснула мені руку, по батьківському глянула в мої

очі і просила пробачити, бо їй конче треба спішити до міськпаркому, а щоб не загубити мене, вона поквапно витягла блокнот, черкнула свою адресу, всунула мені в руку й пішла.

Я довго дивився їй у слід, фіксуючи її обличчя й постать, забувши про те, що я стою на перехресті двох вулиць, аж доки якийсь ломовий візник впер мені дишля у плечі і вилаявся на мою адресу.

Я лаяв себе за неросторопність і лаяв візника за те, що він не тільки заїхав дишлом у мої плечі, але й у думки, і з цим пішов до бульвару. Обіч мене промчав трамвай, марудний житомирський трамвай з рипінням поломаного воза, з брязкотінням дикунського струменту, який проткнув наскрізь мої печінки і ще більше вивів мене з рівноваги.

Сонце висіло сторч над головою і гаспидськи пекло в обличчя. Мені дуже хотілося пити, і я пішов швидко в напрямку до бульвару. Я знову думав про цю людину, вона мені наче була знайома, але що я більше думав, то розгадка здавалася складнішою, і так з нічим я сів на лаві.

І аж тоді я згадав про папірець, який всунула мені в руку ця немов знайома, але загадкова людина і почав його швидко розгортати. На цьому маленькому клаптику було написано лише два рядки:

„МТС

Начальник політвідділу Лукіч“

— Що за Лукіч, чорт візьми, — подумав я. — У мене зроду подібних друзів і знайомих не було.

Я гнівався і наїжувався, як роздратований півень у мокру погоду, проте запально згадував своїх друзів і знайомих, перекладав їх із купки на купку і, не знайшовши серед них людину, що стрів сьогодні, я викидав їх геть з уяви.

Так пробігло чимало часу, і я з пустою головою вернувся до „Червоного“ готелю.

Сонце купалося в річці Тетереві, блискучі його бризки падали в моє вікно, на ліжку, на підлогу.

Я почував утому, мені по звичаю хотілось кинутись у ліжку і спати, спати, спати. Проте, я ще не встиг і витягти ніг, як накинулись на мене блощиці, мов на свіжу грушу оси, вони цілими табунами шниряли по моему тілу і нещадно смоктали мою кров. Мені стало не так боляче, як бридко, і я включив світло.

Кімнату наповнювала мертвяча тиша якогось печерного склепіння. Я лежав на ліжку і порожнім від безтямної втоми поглядом повзав уперед і назад по стелі. Я знову згадав людину, із якою зустрівся на Бердичівській вулиці, але обличчя її не міг уявити, тільки сірі налиті суворістю її очі нагадали незабутнього друга мого дитинства Штольку.

* * *

Штолька був моїм батьком. То ж було дивно не тільки моїм товаришам, але часами й мені. В мене батько був, як і в кожного. Був з широкою, як сокира, бородою, павучачими бровами і завжди носив при собі, мов дикун ідола, важкого хреста. Не одноразово вечорами приходив я з клубу, батько відкривав двері, провожав мене в хату і сопів, як дірявий міх.

— Ти чий син? — питав мене.

— Не знаю.

— Як так не знаєш? — казався він.

— А звідки мені знати?

Він кипів до білої гарячки, лаявся, як візник, а потім знімав із грудей хреста і совав мені під ніс.

— Цілуй, нечестивий.

Я водив головою в різні боки й борсався, а батько до втоми бив мене хрестом куди запало — в голову, в обличчя, по руках і лаяв мене за те, що я обмазав хреста своєю нечестивою кров'ю. Батькові маневри повторювалися дуже часто, вони мене доводили до розпачу і гнітили до безтями. Одного разу я не витримав.

— Не собака я тобі, — відрубав йому. — Муштруй собак, а не мене!

Тут він і розгубився. Якось дивно подивився на мене, кліпаючи весь час очима, як наполохана курка, а я помалу одягнув свитину (до речі рвану), солом'яного, похогого на горня капелюха, і поважно вийшов із хати.

Дні, бігли як коні. З'являлися зі сходу і бігли на захід. Піднімали куряву, бризкали дощем і віяли вітром. За батька я не думав, бо його місце посів коваль Штолька.

Подружився я з Штолькою дуже просто. Тієї ночі, яка відгородила мене від батька, я тинявся, як пес, по вулицях і не зоглядівся, коли опинився за селом. Ніч холодна, як погляд мого батька, і блискуча, як його лоб, зупинила мене на полі і положила спати в чагарнику. Під мною почувалася вільгість, я мерзнув, як цуценя, і мабуть по заячому задрімав. Мене розбудив раптовий постріл.

Тож коли я прокинувся, на моїх ногах сиділа людина, від неї віяло порохом димом і мені до чортків хотілося чхати. Проте, тільки я про це подумав, як мені ще дуже закрутило в носі, потім до сліз стало лоскїтливо, і я чхнув. Це було так несподівано для людини, що примостилася на моїх ногах, як на ослоні, аж мені стало смішно, хоча небезнека була для мене неминуха. Людина з несподіванки сиділа в своїй позі, рукою мацала свої ноги, а люфа її рушивши, мов заморожена ковбаса, лежала на моїй шиї.

— Ти хто? — накінець спитала.

Я вигадував слова для відповіді, бо не знав, з ким маю справу.

— Це я, — глухо промовив. І моя відповідь показалася мені дуже смішною. Проте, я раптом відчув бадьорість. Голос людини був мені дуже знайомий.

— Дядьку Штолька, це ви? — скрикнув я, піднімаючи ніби вуж голову.

— Сукин син, як же ти мене напояхав, — опам'ятавшись аж вигукнув Штолька.

Отже, підвівшись разом з мною, Штолька однією рукою тримав за люфу рушницю, а другою мене за стан.

— Ти що тут робиш, — лагідно запитав він.

— Ночую, — відказав я байдуже.

Штолька чухав себе під бородою. Він знав про моє собаче життя дуже добре і в цю хвилину мабуть думав за мене.

— Принеси зайця, — показав він мені рукою на кущ.

Я думав, що він із мене глузує.

— А, йдіть! — кинув я гнівно.

— Не будь дурнем, тільки що вбив.

То ж коли я приволік зайця і з радості гойдав ним за ноги, то Штолька мене зупинив:

— Хай на твоїй постелі сплять чорти, — сказав він, і за-реготав басом. — А ми будемо спати на моїй лежанці. Там теж твердо, як і тут, але затишніше і тепло.

Ми йшли крізь густі чагарники навпростець до села. Штолька ніс централку, а я зайця. Ми зайшли в хатину, і Штолька засвітив світло. Я оглянув хату.

Тут було все разом — кухня, почивальня і майстерня. На припічку стояло безліч горшків і горнят, вищерблених, немитих, зашкарублених, піч була відкрита, в ній повно було попелу, як у занедбаному глинищу. Комін обкурив димом і був схожий на величезний поморщений чобіт. На лежанці лежало багато різного струменту, а на стінах висіли заячі шкіри. Ця хатина нагадувала про те, що вона давно уже не бачила господарки.

— Ти залишився сам? — запитав мене Штолька.

— Атож, — кивнув я головою.

— Я теж, — вів він далі. — Ось слухай, шляхи то зараз безпутні, обсіплять тебе мохом і заведуть у яму. Звухнешся ти, і хтонебудь у завулку гавкне тебе між вуха, тільки крикнеш, був ти і нема тебе. А мені треба до кузні пунього хлопця, ти якраз підходящий. Ти сам і я сам...

Потім ще раз пильно подивився мені в очі і додав;

— Хочеш, відсьогодні будемо вдвох. Я ніби буду твоїм батьком, а ти ніби моїм сином.

Я з великої радості не знаходив слів, а мої очі приросли до нього, як два гудзики.

Штолька був високий і широкоплечий чоловік з міцними, як кліщі, руками, тому то від його тіла вийло дуожо силою, за його плечима не було страшно. Смуглявий і чорний, він мав сірі лагідні очі, їх погляд був гострий, переконливий і разючий. Лоб у нього був великий, скроні запалі і продовжуватий вид. Про нього розказують, що він ще хлопчиськом почав працювати у панській кузні. Під час революції, коли вигнали пана і ділили землю, Штолька приніс додому із панської кузні міх, ковадло і молот і важкою ковальською працею заробляв на черствий хліб. Вечорами після важкої праці до нього сходилися зо всіх кутків села такі ж трудівники як і він, розмовляли з ним про революцію, заводи, землю. Крім того, він ще їх захоплював газетами, цікавими книжками, які говорили про більшовиків і радянську владу. Отже він був популярний, всі важливі справи вирішувалися тільки в його присутності.

Час летів вітрами з чотирьох сторін, розгнуданий, брикастий, буйний. Він тягнув за собою дим пороху, відламки набоїв. Штолька був мені вірним батьком, а я йому вірним сином. Ми працювали дні в кузні, вечори він в комнезамі, а я в комсомолі, а вночі ходили на полювання. Але нашому раюванню скоро прийшов кінець. На селі поширилась тривожна звістка. Ходила вона до кожної хати і стукала у вікна. Вона спотикалася на перелазах, в'язла у багнах, але кричала на все село, бо в районі чинила великі бешкети банда отамана Струка.

Вечоріло. Із чагарників сірим мохом котився туман, пожираючи їдку пилюку. Чередник, дід Влас захеканий прибіг до кузні. Ноги йому по коліна були в болоті, аж чвиркало із постолів.

— Зачиніть живо кузню, — поспішаючи мовив він.

Штолька дивився на збентеженого діда і не впізнавав його.

— Тут нікого нема? — запитав дід у Штольки і глянув на мене.

— Вірте йому, як мені, — відповів Штолька, зрозумівши дідів погляд.

Дід Влас сперся на ковадло і покvapно розказував про те, як сьогодні зайшов далеко в чагарники і почув розмову. Потім кр'язь куц бачив озброєних людей.

— Мабуть, бандисти, — пошепки сказав дід.

— Багато їх? — запитав Штолька.

— Не лічив, але коней силоща.

— Діду Власе, вони сьогодні завітають до нас у гості. Нам треба їх прийняти.

В освітлених горна дідове обличчя було суворе. В густих чагарниках, в зопрілих багнах, в мільйонах постоялих слідів запеклося п'ятдесят дідових чередницьких років, тому то на

обличчі в діда розкиданими гілками потяглися зморшки, а в маленьких орбітах глибоко сиділи каламутні очі з зеленим відтінком листя. Дід Влас за свій темний, як у калюжі вода, вік багато сплів постолів. Скільки на них пішло лика, скільки всохло лози? Ця химерна цифра не дідового розуму, бо він за цілий вік дійшов до цифри кількості корів у його череді і далі аж ніяк. Проте, дід Влас знав те — що й куди йде. Він знав, що бандити тягнуть за собою панів, а пани, мов павуки, потягнуть знову землю, а раз так, то вони птахи з одного гнізда і бити їх треба разом. Безперечно, слова Штольки дід зрозумів.

— Нуда, — зупинив він погляд на Штольці і кивнув головою.

— Діду Власе, — говорив Штолька далі, — проворно скочите в кожну хату, кажіть, щоб поспішали до кузні. Заходьте непомітно і знайте, — до кого.

Дід Влас кивав головою за кожним словом, що говорив Штолька, а потім по старечому вийшов і подався крізь садки. Я дивився на Штольку, мене давила скорбота, давила тому, що він послав діда, а не мене.

— Гришо, — сказав він мені. — Живо йди до клубу, клич комсомольців.

Мені стало радісно, бо Штолька не кинув мене в обиду теж. Я подивився на нього так, як дияляться востаннє, стиснув йому тверду, як дерево, руку і вибіг.

Тоді ввечері я не встиг і вийти на вулицю, як зо всіх кутків села посипалися постріли. Тоді бандити захопили Штольку. Що з ним вчинили, не знаю, тільки знаю одне, що я тоді втратив свого батька.

Опівдні я виїхав на МТС до Лукіча, якого зустрів на Бердичівській вулиці. Н величка бричка гойдалася на ресорах, перескакуючи безліч пнів, яких на Поліссі не менше, як біля моря скойок, і ввечері притарабанив на МТС.

— Де тут мешкає Лукіч, — запитав я в робітника, який, видно, поспішав із полістерні до бараків.

— Начальник політвідділу? — перепитав він, — он там...

Я підійшов до дерев'яного особнячка, кругом якого ходили об руку берези й сосни, потім підвівся по східцях нагору і постукав у двері. Мені ніхто не відчинив і я, мов дома, турнув двері і разом з дверима влетів до кімнати. Біля стола з пониклою головою сидів Лукіч і нервово пальцями вистукував по товстелезній книжці. Я довго дивився на нього, а він продовжував сидіти в такій самій позі.

— Мать, думає химерно, — подумав я. — Нічого, хай думає, а я тим часом відпочину після дороги.

Я сів на канапі, запалив міцної махри і пускав аж під стелю великі обручі диму. То ж коли я допалював цигарку, на мене глянув Лукіч.

— Гриша? — ледве чутно запитав мене — Так... підходь ближче, я якраз думав про тебе. Підходь, браток.

Не підозрюючи нічого, я підійшов до Лукіча і замашно ляпнув рукою по його руці.

— Здоров, товаришу Лукіч, — встиг я тільки промовити.

— Гришо! Сину мій!...

І раптом мені похолодніло в боках і защеміли кістки. Він мене схопив за шию, тиснув до своїх грудей і гладив мою голову й обличчя вжкою, великою, шорсткою долонею. Добре пам'ятаю, що я в той час нічого не думав і зовсім не розумів поводження цього загадкового Лукіча, а тільки наче зупинилася на хвилинку в моїх жилах кров, і я несамовито скрикнув:

— Товариш Штолька, невже це ви?.. Невже я вас таки знайшов? — безладно плутав я словами і зо всієї сили схопив обома руками його за стан.

Довго тривала мовчанка. В такий час багато можна було говорити, говорити не простими фразами, а цілими томами, але мабуть і в томи не вмістилися б ті слова, якими ми були багаті за багато років розлуки. Але в такий час говорять дуже мало, бо слова здавлюють горло і не тільки стає важко говорити, але й дихати.

— Як же так? — мняв я слова, як глину. — Тоді ж вас... бандити...

— Так як бачиш, Гриша, живий я...

— А чому ви Лукіч?

— Лягай на ліжко, Гриша. Ніч довга, а розмова ще довша. Лягай розкажу тобі про все.

Він по батьківському накрив мене ковдрою, сів біля мене і погасив світло.

Бандити вскочили у село зовсім непомітно і несподівано. Вони облягли кузню і відкрили вогонь, біля кузні багато полягло наших, а мене захопили живим. Бандити мене кинули в мішок і зав'язали, потім причепили до коня і тягли здовж селом. Куди тягли, я не знав, а тільки, коли розв'язали, опам'ятавшись, побачив перед собою „Мертвий кущ“ — болотяну трясовину, де ніхто ніколи не був, а коли хто туди попадав, то його життя залишалося там. Низькорослий, похожий на трухлявий пень бандит чиркав сірники, реготав і кидав мені в обличчя.

— Зараз тобі й каюк, советчику, — глузував він, — хотів землі, получай болото.

Я кусав губи й мовчав. Низькорослий бандит звірив від мого байдужого ставлення і дав наказа моєю головою товкти землю.

Довгими мотузками тяглися хвилини мук, як і завжди бувають такими під час катування. Я знав їх вирок і чекав

його. Потім знову наказ. Мене взяли за руки й за ноги і, ніби чувал, кинули у „Мертвий куш“. Скільки я лежав у багні, не пам'ятаю і чи був уже на дні багна чи лише спускався на дно, теж не пам'ятаю. Тільки пам'ятаю те, як намацав рукою щось гнучке і твердувате. За нього і вхопився обома руками, ба й навіть зубами, як людина, що потопає, і в передсмертній агонії хапається за соломинку.

Але це була не соломинка, а звичайний мотуз, який тягнув мене до оливкового берега. Я здавив руками мотуза, мов кліщами, і помаленьку сунувся вперед.

— Товариш Штолька, — хтось ледве чуто говорив до мене, коли я вхопився руками за берег, — це я, дід Влас. Бандистів тут нема, вже в селі. Відпочиньте трошки і йдіть. Ідіть куди хочете, тільки не в село.

Ми на березі стиснули міцно руки, обнялися по дитячому і розійшлися. Наші шляхи потяглися через чагарники в різні сторони.

Час ішов крізь дим, відламки набоїв і скиглення куль. Я працював підпільно на партійній роботі у місті К. під прізвиськом Лукіч, яке залишилося і досі. Потім з червоною армією об'їздив великі простори України і Кубані і з Перекопу знову повернувся до того ж міста.

Там я згадав що я коваль. В гарячі дні, що палали змаганням, я стояв у величезній кузні біля парового молота, багато років стояв, і одного разу мене покликали до парткому.

— Ти сьогодні ідеш до МТС, — сказав секретар парткому. — Хочемо зробити із тебе начальника політвідділу. Кидай роботу, іди додому і лагодься в дорогу.

Я дав згоду і другого ж дня приїхав сюди.

Тут Штолька важко кашлянув і на хвилину обірвав розмову. Я ще тісніше притулився до нього і відчув у його плечах конвульсійне здригання. Щоб приховати своє хвилювання, Штолька раптово підвівся з ліжка, запалив цигарку і ходив взад і вперед по кімнаті. Він зупинявся, зненацька щось шептав, потім знову зривався з місця і ходив по кімнаті ще швидче, мов по розпеченому залізі.

— Ти розумієш, Гриша, — збентежено скрикнув він. Я сьогодні горів у полум'ї великої помсти, якої вже чекав давно.

Тут він знову сів на ліжку і ледве чуто говорив, а я широко розкрив очі, бо дуже хотів бачити вираз його обличчя, але ніч мені заступала його обличчя.

— Тоді коли ми зустрілися на Бердичівській вулиці, — говорив Штолька, я поспішав до міськпарткому. Там стояло питання про один із колгоспів нашого політвідділу. Той колгосп був одним із останніх, який стояв перед безоднею розвалу. Говорили тоді не багато, бо причини, які тягли колгосп у провалля, були нікому невідомі. Я весь час мовчав і слу-

хав. Але це питання стояло на місці і жодних не давало зрушень. Тоді я запропонував це питання відкласти на слідуєче бюро, виставивши аргумент той, що я поїду до колгоспу, виясню, в чім справа, потім про це поставлю доповідь.

Мою пропозицію прийняли гаряче.
Я поїхав.

Ввечері, коли робітники повернулися з поля, я скликав поширене бюро партосередку вкупі з комсомольським активом. Довго ми сиділи, багато говорили, але причин справжніх, що ведуть до занепаду господарство, ми не знаходили. Багато висловлювалося робітників техперсоналу і всі зводили свої слова до того, що погане керування господарством. Говорили:

— Погано працює кухня, немає потрібної кількості знаряддя і реманенту для польових робіт. Худнуть і гинуть коні, часто псуються машини.

— Тут щось є, — подумав я і дав пропозицію зборам додати до повістки дня ще один пункт „інформація завгоспа про роботу“. З додатком бюро погодилися. Завгосп сидів десь аж у кінці залі. На заднім ослоні, в кутку, він ніби мнявся і не зважувався підвестися. Присутні оглядалися назад і чекали. Низькорослий, коренастий завгосп, накінєць зважився і, зігнувши голову вниз, швидкими кроками підійшов до стола. Я обдивлявся пильно, а він дрижав мов з лихоманки і не міг вимовити жодного слова.

Я дивився на цю людину ще упертіш, бо вона була мені дуже знайома, тільки, ніяк не міг згадати, де її бачив. Раптом мені стало холодно, я згадав про „Мертвий куш“. Передо мною стояв отаман банди, який 1918 року розстрілював у селі моїх друзів і дав наказа кинути мене у „Мертвий куш“. Я нічого не міг сказати, мені здавило під грудьми і пекло в горлі. Я подивився на бюро, потім на бандита.

— Він партійний? — запитав я.

— Да, — пошепки сказав секретар партосередку.

— Гадюка, — скрикнув я, — це ж отаман білої банди!

В залі всі неначе завмерли в непорушних позах, і погляди їх гострими ножами проткнули зблідле обличчя бандита.

Харків, 1933

терень масенко світано у сталінабаді¹

За Керками, вогняним Келіфом
над рікою древньою Аму
дорогим тисячолітнім міфом
знять долини в мідному диму.
Вони марять в спаленій могилі:
десь там грима лосів череда,
з чередою поспішають хвилі,
що на горах родяться в льодах.
Тільки хвилі можуть остудити
їх столітню спрагу і тоску —
і почнуть вони траву родити,
очерет родити на піску...
Та Аму — далеко за Керками,
тільки сон пустий — гірська вода.
По рівнинах стукотить кістками
піскових барханів череда.

Піски твої в гангрени хижій —
ти ж розливаєшся, як степ,
і пролежні криваві лиже
тисячолітній сонця леп.
Та в бавовняну синю ласку
ми одягаєм вас, піски...
Пісні про Азію Радянську —
азійських весен ластівки!

За Керками, вогняним Келіфом
єсть маленький город Дюшамбе²
Він життям зробив одвічні міфи,
вів, пустеле, розбудив тебе!
Він узяв — в червоно-мідну чашу,
на твої розпалені кістки —
влив річку, ді кі води Егхшу³,

¹) Сталінабад — столиця Таджикиської СРР, коло брами Індостану.

²) Дюшамбе — колишній убогий кішлак, що тепер став таджицьким радянським містом Сталінабадом.

³) Вахш — річка (буквально — Дикий). Вахшбуд — велика ірригаційна радянська споруда на Вахші всесоюзного значення.

закувавши течію ріки.
Звів на камінь, кинув водопадом
горді хвилі Дикої Ріки,—
З Дюшамбе він став Сталінабадом,
він дрти проводить в кішлаки.
Прислухаються мільйони Індостану,
кріпаки Британії зорять —
на його рештованні повстання
прапором здійма Кр. іна Рад.

А по дртах незримий оку
загнуданий огонь літа
і в кішлакові ніч глибоку
на день веселий оберта.
І окові таджика ласку
розбризкує проміння світ...
Пісні про Азію Радянську —
про сонце Азії пісні!

На межі з душним Афганістаном
єсть камінний городок Куляб.
На його шпильях росте повстання,
що у Жовтні почала земля.
Сонця чад збивається і тане
у зеленім шумовинні гір.
Тут таджик голубить „егіптянів“⁴⁾
на тканини лагідні й тугі.
Гей, пустелі! Хай вам ріки сьяться
й по камінню грохоють до вас.
Розкріпачена і полюювна праця
За Куляб розсовує оаз.
Молодим, зеленогрудим гартom,
ви, піски, зливайтесь і шуміть.
В правду днів комуні партія
оберта тисячолітній міф.

Твоїх пісків іржава сажа
шумить зеленими грудьми —
гей, Азіє, ти будеш наша,
бо ти рештованням гримиш.
Бо наступу зелену каску
в боях вдягаєш по весні...
Пісні про Азію Радянську —
про сонце Азії пісні!

Сталінабад — Харків.
1932-1933 р.

⁴⁾ „Егіптянин“ — так звуть у Таджикистані високогатушковий бавов-
ник егіпетського насіння.

І в а н П і л ь г у н

к а м е р а д

Колона розташувалася на перепочинок. Вернер виводить зі строю широкогрудого коня, що звук до свого верхівця й постійного місця у другому шерезі, третім в д краю. Кінь попір ує ніздрями й нурить шию, ніби підставляє своєму верхівцеві, щоб він обтер піт та вичесав полинялі волосинки. Пораючись коло коня, Вернер зазирає у великі вогкі очі, що виграють темними переливами, як глибокі води Рейну, а okay-минка коло повік тремтить від втоми, як густа порость над-рейнських берегів, коли її схвилює легкий подув горішнього вітру. У живому склі великих чоловічків, як у чистій воді, бачить Вернер відбиток свого змарнілого лиця і білявої чуприни. Сотні кілометрів проніс на собі верхівця бистроногий товариш, вгарцьовуючи під копитами бруд відталої землі.

Пройдені шляхи ззаду. А спереду?—Невідома для Вернера країна та вітер східний, що б'є в змарніле лице. З розмов знає Вернер про цю країну, де хліб, вугілля, залізо, ріки повільні, ліси й степи просторі, а люд... Ні, Вернер не знає про тутешній люд, дарма що чув оповідання від командирів. Він не знає про тутешній люд, бо ті розмови наче вивітрив пронизливий східняк і розвіяв перейденими шляхами. В путі серед завеснілих степів зародилися нові думки у Вернера.

Вернер не один. Їх тисячі серед великої армії мовчазних людей в сіро-зелених шинелях, в широких металевих касках, що дні й ночі ідуть чужими шляхами. У піших брязкотять за плечима ранці і казанки, рипить реміння амуніції і горбляться спини від довгих переходів. У верхівців коло сидел гойдаються довгі списи, вістрями розчісують вітер і свистять як густий очерет. Здається Вернерові, що сірий дим вкриває землю, ворухиться, клубочеться довгими живими звоями, тисне на рожеву землю. А вітер зойком котить по металевих касках. Чужий східний вітер...

Почувши команду на молитву, Вернер схопився як спрощення і, залишивши коня під доглядом чергових, пішов до шатра на сільському майдані. Тут на дощечках вивішено ма-

леньку іконку і великий портрет кайзера та командувача східної армії генерала Ейхгорна. Суворе генералове лице холодно дивиться з портрета. Знає Вернер, як перед ім'ям цього кременезного діда тремтять тисячі вимуштруваних людей, що, як боввани, в один голос вичитують нудні слова молитви. До голосів приєднується і Вернерів. Але він сам прислухається і пізнає, чи справді це його голос бубонить слова безпутної молитви. Щупає себе за клуби, за груди і переконується, що дійсно він, той самий Вернер, якого війна відірвала від варстату і від товаришів. Та знову починає слова молитви, бо його намагає зір офіцера. Стає моторошно. Туманіють очі, дивлячись у генералове лице, що кам'яним здається на портреті. Але дивитися треба перед себе, як говорить команда. Хочеться крикнути, зірвати з себе осоружну амуніцію й оголити груди як за ковадлом з молотом в руці, чи коло варстату. Обценьками стискує голову, свердлять мозок одноманітні слова молитви, що славить людей, яких виставлено на портретах.

Після молитви розводять на ночівлю. Вернер простує з двома товаришами по чоті на край села, прив'язують у селянській повітчині коні, ставлять коло ясел списи. Похилі двері хатини приймають трьох завітальників. Боязко зустрічає їх молодиця з дитиною на руках, дивлячись на чужих людей, що брязкотять зброєю. Вернер сідає в куток кімнати, палить люльку і спостерігає, як втішає молодиця малу дитину, що розходилась, аж у вухах лящить, викидає з рота пусту соску. Положивши немовля в колиску, молодиця нахиляється до нього, говорить якісь слова, гойдає. Тих слів не розуміє Вернер, але вони журні і теплі. Від цього затишнішими видаються сірі стіни.

Підходить до колиски Вернер, усміхається, хоче розважити немовля. Молодиця боязко озирається і ще нижче нахиляється грудьми до колиски, затуляючи, як орлиця, дитину від непроханого гостя. З голови у молодиці звалилась гадюкою закручена коса, розправилась по спині. Швидко підбрала вона косу і, схопивши немовля на руки, кинулась до дверей. Вернер перегоротив їй шлях, хотів благодіти жінку, щоб не втікала, та не міг, не знав, як це зробити, щоб зрозуміла його.

— Прокляття на вас! — з боєм вихопились жіночі слова, і Вернер відступив. Жінка вибігла на двір, а Вернеру ще довго вчувалися її грізні слова. З віконця він спостерігав, як мати, заховавшись за причілок повітки, розгортала одяг, оголюючи білі повні груди, годувала дитину, а сама то дико поглядала у бік хатини, то вдивлялась у шлях, що гувився в полі.

Коли знову принесла немовля до хатини, воно не плакало. Вернер усміхнувся і поголубив маленьку голівку:

— Гут... Гут...

Мати поклала дитя в колиску й заколисувала. В хаті тихо. Чути, як скрегочуть вервечки на кінцях. Нюх доскоче чимсь кислим, затхлим. Вернер підходить до колиски, пробує й собі гойдати, але мати рвучко згортає руки на грудях. Суворий погляд молодиці ніби застерігав непроханого гостя, що в разі якогось непевного руху можуть її пазурі вчепитись у лице. Від цього ще більше зір приковувало до себе засмучене лице. Вернер хотів багато говорити, розповісти, що й у нього десь далеко лишилася молодиця з немовлям.

— Мутер. Гут... Гут... Кнабе, — пробував заговорити. Але мати ще зліше зміряла поглядом і відсунулась. Що більше хотілось Вернерові розповісти свої думки, то болючіше ставало, що не може їх вимовити. Пробував ознаками показати, що десь далеко є у нього немовля й жінка, але молодиця холодно й недовірливо дивилась на нього. У розпачі відходив у куток, палив люльку Вернер і лагодився спати. Його товариші вже лежали на соломі. Скраю коло них приліг і Вернер. Та сон не перемагав думок. Вони повисли над колискою, гойдалися повільно за вервечками. Задивляючись на скорботну матір, хотів в уяві намалювати інше лице, що лишилось у Найдрейвщині. Але й те лице видавалось таким таки журним і мовчазним. А у віконце м'яко вигравало срібло місяця, лягало на маленьку сонну голівку.

Товариші вже давно спали. Не змикались очі у Вернера, намагаючи коло колиски темний силует.

Почувся стукіт у вікно, промайнула тінь. Молодиця захвилювалась, тихо відчинила віконце й просунулась назустріч чоловічій постаті. Чув Вернер таємний шепіт і благальні зітхання молодиці. Але чоловік непокірний на благання, відповідає певно і рішуче. О, коли б Вернер міг розуміти ті слова! Він трохи звів голову.

В селі вже давно сперечалися, прислухаючись, як далеко десь гуркоче. Одні говорили, що грім далекий, інші заперечували, бо рано на грім весняний, коли тільки відтає земля і не встигла зігрітись сонцем. Вадим прислухався і до людей, і до полохливої гурготняви. Виходив він у поле на смужку землі, що сам її виміряв з панського клину, і тут замислено ходив по ріллі, шунав грудю, думав, чи не пора заволочити. Сюди, на просторе, виразніше доносились далекі удари, здавалось, тихо стогне його рілля. Ось уже й запарувала вона, готова до посіву. Від того ще більше захвилювався Вадим. Ходив до комітету по пораду, а там мало хто й слухає про його пекучі турботи. Всі говорять про чужоземне велике військо, що як галич суне десь по шляхах. На Вадимове запитання голова комітету коваль Дмитро сердито відпові:

— Сіяти? Кому сіяти? Беручи землю, треба й за зброю братись. Он заводські вже в гвардію записались, а ти по землі магнєю повзеш.

Повертався додому задумливий Вадим. На подвір'ї стояла прив'язана до воза конячина, а в хатині Маланка колисала дитину.

— Де ти ходиш? Вже й сіяти час.

— Сіяти? Кому сіяти? — роздумливо питав Вадим.

— Чи п'яний ти? Собі сіяти, щоб голодними не сидіти.

— А Дмитро каже...

— Дмитро ніколи не був хліборобом...

Вирієм закружляли Вадимові думки.

— А рілля, Маланко, кражиста, так і пашисть випарами. Візьмеш у жменю — грудочки розсипаються. Видать, родюча, як і ти у мене.

Маланка нагородила Вадима усмішкою. Він вирішив:

— Засію, а тоді видно буде.

Налагодив конячину і виїздив у поле. Маланка випроводжала за ворота:

— Засівай, щоб густо родило! — сама довго ще очима проводила чоловіка.

На ниві Вадим запряг коня у борінку й пройшов перші гони. Зачорніла роз'ятрена земля, запахла весняними випарами. Зупинився любуючись. Тепер уже Вадим не чує положливих гарматних пострілів. Та що йому до них, коли східний вітер котить по ріллі, швидко висушує грудочки. Треба поспішати сіяти, щоб не пересохло. Повертає борінку, щоб пройти другі гони і зупиняється.

За горбовини показались верхівці з списками коло сідел. Швидко степові шляхи вкрились людьми, підводами. Загримотіли важкими колесами гармати. Вадим не знав, що йому діяти. Військові все йшли та йшли. Ось кілька вершників помчали до нього по ріллі. Образливо стало, що затоптують пухку землю, але Вадим мовчав. Верхівці під'їхали до возика, оглянули, пощупали насіння й забрали мішки на сідла. Кивувся Вадим рятувати:

— Віддай, — кричить: — то останнє насіннячко!

Та крик його викликав злу посмішку на лиці того, що виблискував сріблястими наплічниками:

— Більшовик! Швайн! — гукнув він і незрозуміло загерготав, піднявши нагая.

Зупинився Вадим і опустил руку з батіжком. Другий військовий випрягав з борінки конячину. Почав був боронити коня, та на спину опустився нагай, ніби вістрям ножа полоснуло — й тріснула сорочка. А офіцер зняв ще раз нагая над головою.

— Братці! За що це? — жалібно простогнав, а в очах залеклася кров.

Верхівці рушили. Вадим ще довго стояв серед поля, держучи батіг. Поруч порожній візск та борінка на свіжій землі. По ріллі лишилися вгарцьовані сліди, серед яких пізнав Вадим відбитки копит і своєї сіренької конячини. А вітер шарудів грудочками, висушував ріллю. Може ще так довго простояв би, та з долини ревнула гармата і над головою засвістило щось до лісу. Здригнувся, насварився кулаком у слід і пішов. Обходив шляхи, щоб не зіткнутись з ким і коли тільки зникло з очей військо, сів Вадим на обніжок. Ніби після важкої праці, калатало серце, а на спині ятрилась рана, від якої пробігала дрож по всьому тілі. Розірвав Вадим батіжок, жбурнув геть, а сам звівся на ноги.

Ніч залягала, як завжди, синіми присмерками по полю, але іншою тепер вона видалась Вадимові. Ніби в лихоманці тремтіли сутінки, і вгиналась під ногами земля, коли обходив околицю, простуючи до оселі на край села. Боязко увіходив на своє подвір'я. Прислухався й почув, як у повітчині хрумтять зубами коні, перетравлюючи сіно. Не смів зайти у хату Вадим, а тільки стиха стукнув у шибку. Швидко Маланка відчинила віконце, просунула голову.

— Що з тобою? Де забарився? — шепотіла, а побачивши закривавлену сорочку, вхопилася за щоку.

Вадим примітив, що в його хатині лежать на соломі чужі люди. Місячне проміння лягає на крайнього, виблискуючи на довгій білій чуприні. Нахмурился Вадим, біль засяг у горлі.

— Вирізати або видушити, — шепотів і думка промайнула про австрійського ножа, що десь стремить у стрілі.

Маланка здригнулась, і в очах заграла сльоза.

— Не занести хати, Вадимчику, — благала: — і мене і сина пожалій.

— А їм можна?

В колисці заплакала дитина. Волосся того, що лежав скраю, заворушилось. Маланка кинулась до коліски і швидко повернулась, пригортаючи до грудей немовля. Вадим стояв коло вікна.

— Чого ж ти, Вадиме? Ходи до хати.

— Ні. Подай свитину у вікно.

— Що з тобою? Може землю відібрали?

Вадим не відповів, тільки гірка усмішка скривила лице.

— Подавай, кажу, свитину...

Маланка верішуче тягла свитину, а другою рукою пригорнала до грудей дитину.

— Тепер піду, — рука дрижала, як у пропасниці, коли нею пестив Вадим дитину.

— Куди? — у Маланки сльози на очах.

— Не питай, — Вадим одійшов од вікна.

Ще дрімало село у вранішніх примерках, як обізвалась сурма, сповіщаючи про виступ. Завешталися люди, затупотіли копитами коні, стаючи у шереди. На майдані шикувалась кінна колона. На третьому місці в другому шерезі нікого не було. Офіцер оглянув колону, зір упав на пусте місце і він наказав знову сурмити.

Спустили двори по всьому селі, а в крайній оселі то вбігав у повітрину, то знову виходив на подвір'я схвильований Вернер. Товариші уже повели своїх коней, а Вернерового не було на припоні. Не знайшов сідла й списа. Сліди копит вели до стежки. Кинувся по ній бігти, та швидко повернувся, бо вела в протилежний бік од села.

Сурма знову виводила клич до строю. Вернер убіг до хатини. Молодиця сиділа на ослінчику, втішаючи дитину:

— Пферд. Во іст пферд? — вигукнув Вернер. Широкими очима дивилась молодиця:

— Чого тобі треба, чоловіче?..

У віконце видно було, як колона верхівців вирушала. Залишивши хатину, Вернер пустився бігти. Офіцер зупинив колону. До нього підійшов спітвілий Вернер і відрепортував про подію. Обличчя офіцера стадо злим. Він запитав, чи немає на кого підозрінь. Вернер заперечливо похитав головою.

Швидко заарештували Вернера, вчинили допит, і за годину він був солдатом штрафної роти, що їй усміхалась перспектива зайняти найнебезпечніше місце, а Вернерові, зокрема, щоденна позачергова муштра, наряди та вислуховання витягу з військового статуту. Та Вернер не міг всього збагнути зараз. В його уяві вимальовувалась постать того чоловіка, що підрізав уночі до віконця й говорив з молодницею.

Коли вирушила штрафна рота, Вернер проходив з важкою амуніцією на плечах повз крайньої оселі. У віконце виглянуло знайоме жіноче обличчя. Кинув на нього докірливо зір. Ні, навіть не докірливо, бо в ньому були приховані хвилі туги, ніби розлучався Вернер з близькою людиною.

Військо виступило. Заколювались по шляху постаті, загойдалися списи, зарипіла ремінна амуніція. Під ногами у Вернера бруд відталой землі, спереду сірі спини, що брязкотять казанками, а думи стискує залізне покривало широкої, як черпаха, каски. Ноги здаються важкими, призвичаюються ступати навмання по бугровинню, вибоїнах, наче механізовані чужі якісь ходульні апарати. А шляхи стеляться нерівні — то на взгір'я, то провалюються на низину. Штрафній роті не дають підвід. Треба йти десятки кілометрів, несучи на собі важку амуніцію. Слалися обабіч шляху завеснілі поля, по небу котилися пухкими баранцями грайливі хмарки, але Вернер не міг відірвати зір від передніх сірих спин, не міг відвести стиснутих думок. Мирно тупотіли підборами люди, і здавався цей тупіт одноманітною вічністю. Думки намотувались

важко. Не про коня й списа, що утратив уночі, думав Вернер. Тепер не пожалкував би він і за головою своєю, що як дерев'яна бовталась, стиснута під каскою.

В розпачі минзли години нудного життя штрафного піхотинця, а коли отаборилось військо на постій, пішов у позачергову варту на дозори до лісу. Тут далеко один від одного вервечкою були розставлені патрулі. Вільніше наодинці зітхнув Вернер, збирав розсипані думки, пробував зазирнути наперед до наступних днів, але вони замулювались невиразно, як те узлісся, що до нього він стежить шляхи...

Кінський тупіт розвіяв думи патруля. По узліссю нісся верхівець, нахилившись до шиї коня. Вернер звів рушницю, щоб затримати, але верхівець не погурав, а ще нижче приліг у сідлі і прискорював коня. Націлився Вернер просто коневі в груди, та раптом отетерів, пізнавши, як загібає землю передніми ногами його гнідий широкогрудий огир. Швидко ліс проглінув знайомого коня, а Вернер опустил рушницю й озирався, чи не підгледів хто такого облизня.

Надвечір вартових змінили, і Вернер пішов на відпочинок. Та не довелося довго відпочивати. Серед ночі рота виступила у ліс. Тут, коло зрубів, офіцер наказав приготуватись до бою, виставивши спереду кулемет. Вернер розташувався збоку, маючи завдання допомогти кулеметникові.

Тільки вітер свистів в ушах, коли розрубував Вадим степову темряву швидким галопом, спрямовуючи коня по колишній стежці, щоб до світанку бути в лісі. Під копитами шаруділа пришерхла від нічного заморозку земля, мчали назустріч верхівцеві ясні зорі, і миготіли внизу обніжки та парости сухого торішнього полиню. Під'їздячи до лісу, кінь схарпудився темних чагарів та голого облізлого пенька. Вадим ударив коня, але той присів на задні ноги і рвонув на бік. Верхівець зістрибнув і вуделами стис нижню щелепу. Кінь нирснув ніздрями і захріп.

— Це тобі не „дер-мер“, а по нашому, — проговорив Вадим і провів коня у гущавину. Тут зупинився. Бадьорий струм пробіг по спині, залоскотав свіжу виразку, що до неї прилипла сорочка. На повні груди набрав повітря і стиснув у руці списа, відчуваючи, як дзвінко б'є в жилах кров, перебиває молоду міць. Навколо тільки верхів'я свистить зарожевілими вітами, та тріщить під копитом ламань.

Сидячи в сідлі, блукав манівцями по лісі Вадим. Часом потрапляв на узлісся, то знову забирався в гущавину. Зупинявся і прислухавсь. Ніде не чути людського голосу. Коли під'їхав до зрубів, коло молодого березняка, кінь шарпонувався убік. За це Вадим ударив гнучкою дубовою гіллячкою по гриві стрижака.

- Боїшся, німецьке опудало! — вилаявся.
- Сій! — почулося збоку, і назустріч вийшло трое. Сне-
реду, наставляючи рушницю, йшла широкоплеча людина з ку-
длатою бородою.
- Та це я, Дмитре. Хіба не пізнав? — гукнув Вадим, зу-
пиняючи стрижака.
- А чого на німецькім коні їздиш? Дивимося і думаємо
що німець, та й засіли...
- Дмитро взяв за удила молодого огиря.
- Доброго коня добув.
- І списа! — вигукнув Вадим.
- Швидко оточили верхівця люди.
- Ну й кінь!
- З тавром німецьким, стрижена грива.
- І хвіст підстрижено...
- Оце добре, що втік, а я думав, що ти зовсім залишив-
ся дома. Розповідай, чи багато німчурин бачив?
- Дмитро сів на пеньок.
- Всі шляхи, села й хутори захрясили, як та галич.
- О — о — о!
- Як та галич?
- Люди заворушилися, переглядались.
- А нас тільки жменя. Роздушать, тільки чвиркне...
- Кого роздушать? — звівся Дмитро.
- Та зброї, Дмитре, нема. Привів нас з голими руками
тай храбреш, а побачиш німця, то штани загубиш.
- Штани на мені туго сидять, а що зброї нема, то пог-
ляньте на Вадима. Адже голими руками, а добув. А нас сила!
- Яка там сила?
- А перелічи, скільки нас, — звернувся Дмитро до висо-
кого юнака, в кумачевій сорочці, який через голови всіх про-
стяг шию й рахував:
- Тридцять дев'ять!
- Тридцять дев'ять... Факт. А зброї?
- Зацокотіли люди металевими причадалами. Високий юнак
продовжував:
- Три винтівки, п'ятнадцять куцопалів, десять берданок,
один з макогоном, п'ятеро з рожнами, один з вилами, двоє
з пустими руками та один зі списом.
- Хай ті, що з пустими руками, виламають дубові бичі.
- Пустими руками нічого не зробиш.
- Ти, Дмитре, хочеш кийком гармату збити?
- Хочу! — затряс кудлатою бородою Дмитро.
- Там сила, а ми...
- І нас сила! Тридцять дев'ять чоловіка. А коли сила зіт-
неться з силою, то буде бійка. Та нас ще й тисячу разів по-
тридцять сім. Хіба наші ліси сходимі? Хіба наші степові до-
ріжки міряні? Та не тільки це, товариші, а й те, що, — посмі-

хаючись підніс догори пальця, — а і те, кажу, що „пролетарі всіх країн єднайтесь“. Був на фронті і знаю, як б'я-
талися...

Під Вадимом заграє кінь баский, рвав копитом землю.
— Тпру, німчур! Ато жир вижену, це тобі не „дермер“, —
Вадим ударив коня так, що той рвонувся вперед, але міцна
рука верхівця, що вплелася у вудило, посадила стрижака на
задні ноги. Товариші заздро дивились на Вадима, що браву-
вав на коні.

— Давайте починати, бо в грудях аж клекоче! — обізвався
й Вадим.

— Правильно! Першими розпочнемо. Хай знають їхні ге-
нерали та полковники, як гомонять наші ліси! — Дмитро ту-
гіше підтяг поясок: — До шляху, товариші!

Березняком вирушили гурбою до шляху. Спереду важкими
кроками ішов Дмитро. Його постать у вечірній темряві лісу
здавалась великою, волохатою як у ведмедя. Поруч їхав на
коні Вадим. Під ногами лускотів сухий хмиз, а вгорі час від
часу виблискували верхів'я після кожного гарматного вибуху,
що розлягались коло залізниці.

Недалеко коло шляху зупинились, залягли. Вадим прив'я-
зав коня до берези, а сам ліг, підклавши під себе списа. Всі
замовкли, прислухаючись до шляху. Тихо плинула весняна ніч,
стелила у голови партизанам пахощі березових бруньок,
що сизим димом вкривали тонкі й густі віти, як розчісане
волосся. Вадим, лежачи ниць, чув, як пахне земля, і думки
його пробігли по свіжій ріллі коло дерев'яного возика, що
самотньо десь лишився. Від цього ніби розболілася виразка
на спині.

Вже ніч переверталась на другий бік, постеливши біляву
смугу на сході. А небо ще чорне, тільки мерехтить зорями,
що ніби дріжать у напруженому чеканні.

Спереду заокотили казанками, почулось гуркотіння колес,
кулемету. Шляхом ішли муштровані люди. Уже почали в
пітьмі вимальовуватись постаті у широких касках. Кілька
пострілів з берданок та куцопалів роздерли мовчазну ніч.
Військові розсипались розстрільною по шляху, пригинаючись
держали наготові винтівки. Постріли з куцопалів ушухли.
Спереду кроки десятків людей настирливішали. Проходять
напружені секунди, що от-от розірвуться вогневими бризками.
Зір стежить за кожним рухом людей, що якимись потворами
повзуть, гойдають касками. Здається, не живі люди, а ворु-
шаться муштровані боввани — рівно, холодно, як механізо-
вані апарати. Ще крок. Ще... Обірвано останній крок новим
вибухом пострілів куцопалів. Тоді лягають на землю муштро-
вані люди, і по команді, в один удар, пролунали десятки по-
стрілів з винтівок, та, як ракша, спросоння задеренчав ку-

лемет. Задзвеніли в повітрі кулі й застогнали віти по березняку. Згартятина від пороху залоскотала ніздрі. Заіржав на прив'язі кінь. Від пильного зору слезяться очі. Як часи, ритмічно брязчать затвори, і за кожним брязкотом удар.

Один...

Другий...

Третій...

Вадим знає, що в обіймі п'ять куль. Щоб закласти нову обійму, треба послати руку в пантронташ, розімкнути рушницю і знову посунути затвором під собачку патрон. Для цього треба півхвилини. За п'ягим пострілом має бути павза на півхвилини. На неї чекає Вадим. Не встиг ще й обірватися п'ятий постріл, як Вадим гукнув:

— Штурмуй, братва! — а сам так розігнав списа, що здавалось відірвуться руки. Та спис шкрябнув по чомусь металевому і встромився у щось м'яке.

Не встигли муштровані люди ні закласти кулі, ні настромити багнети, як на них напали з усіх боків. Дехто зойкнув, кинувся тікати по шляху...

А коли сонце стелило кумачі по верхів'ях березняка, люди сиділи на землі. На потомлених обличчях вигравали збільшеними чоловічками очі. Були такі, що вже встигли нарядитись у німецькі сіро-зелені шинелі. Дехто оглядав добуту німецьку винтівку. Кілька чоловіка у металевих касках сиділи похмурі під вартою високого юнака, в якого довгі руки далеко видавались з рукавів німецької шинелі.

Дмитро не потурав, що в нього з плеча сочилась кров.

Він порався коло кулемета, пробував закласти стюжку.

Кулемет не корився його руці, капризував. Дмитро вилаявся і підійшов до полонених, що сиділи, понуривши голови. Хотів заговорити так, щоб зрозуміли, та не знав, як. Пам'ятав по їхньому одно слово ще з фронту, та й те вивітрилось. Довгенько прибирав слова, яким би його почати розмову, а далі зірвалось:

— Мат' вашу... Захищаєте буржуїв, що кров нашу ссуть, як гідра.

Металеві каски заворушились, зводячи обличчя до промовця.

— Кого б'єте й стріляєте? — ударив себе Дмитро в груди: — А товариш Карло Маркс говорив, що „пролетарі всіх країн“...

Той, що сидів спереду з розкуйовдженим руським волоссям і морщився, затуляючи рану на нозі, прояснів. Він звівся на правій нозі, а ліва зігнута в коліні дрижала від рани:

— Камерад! Карль Маркс гут. Гут камерад!

— Згадав! — вигукнув Дмитро: — Камерад це по їхньому товариш.

Дмитро простяг руку.

— Коли Карла Маркса знаєш, то здоров, товаришу камерад!

Полонений простяг руку, а очі заіскрились, ніби повні сліз.

— Болить, камерад?—лагідно запитав Дмитро, киваючи на ногу:—Та в тебе, бачу, і лапа того... робітничка. А робота твоя яка?—почав Дмитро показувати на руки.

Білявий німець показав, ніби ударяючи молотом по наковані. Дмитро поклав йому руку на плече:

— Гай—гай... Виходить, що ми друзі з тобою. Теж ковалюєш, як і я,—показав на свої руки. Німець посміхнувся, а Дмитро похитав головою:

— Коли ти такий, то йди лишень сюди,—потяг за руку до кулемета. Шкутильгаючи на ліву ногу, той підійшов.

— Показуй, як воно орудує.

Русявий юнак заправив стьожку, розібрав замок кулемету, поглянув у воронку, чи є вода. Учень повторив те саме, і кулемет у його руках загомонів.

Радий Дмитро звівся на ноги.

— Вадиме! Подай фляжку, що від їхнього офіцера дісталась.

Вадим приніс фляжку. Пах міцного вина почувався особливо гостро.

— Пий, бо тільки на дні лишилось. Адже тобі не давали такого пити, тільки хіба віддаля нюхав.

Полонений жадібно перехилив фляжку.

Навколо обступили партизани. Дмитро командував:

— Тепер можна й у луть вирушати. Становись у шерегі! Годі ходити, як гольтіпаки. Зброя справжня в руках.

Завештались люди, стаючи в шерегі. В другому шерезі, третім від краю, став, шкутильгаючи на ногу, полонений. Партизани замовкли.

— І камерад з нами?

— Ото який...

— Форвертс, камерад!—підніс руку полонений. Лице в нього зашарилось.

Дмитро махнув рукою:

— Становись, коли наш. А з вами що мені робити?—звернувся до решти полонених:—взяти з собою, то тільки морока зайва. Мовчите? Ну, ідіть до бісової матері та розкажіть своїм, що панський наймит, коваль Дмитро, оголосив війну всім вашим генералам.

Партизани рушили в путь лісовими доріжками серед хашів та низини. Розносився солодкий пах очеретяних спичаків. Жариною на узліссі жевріло, підіймаючись, сонце.

Брязкотіли рушайці. У верховітті закружляло сполохане гайвороння. Загін чи далі пробирався в густі нетрі. Русявий німець важко волочив поранену ногу.

— Вадиме. Підвези товариша камерада!—гукнув Дмитро.

— Вадим під'їхав. Кінь тихо заїржав, підходячи до в'їзця, і витяг до нього шию.

— Видать, свого пізнає?

Полонений погладив гніду шию і поцілував у морду коня.

— Сідай, — сказав Вадим, — та, дивись, не задумай тікати, бо куля наздожене.

Зарясніли молодим листом березняк та дубовина. Людніший ставав загін коваля Дмитра. Армія муштрованих людей пішла фронтом далеко на схід та південь. Але немалі загони лишились і по селах, містах, станціях. Не давали загонові вийти з лісів та підійти до залізниці, якою щораз густіше пішли на захід вантажі українського збіжжя.

У Вадима загоїлася на спині виразка, лишивши на згадку синій рубець. Але біль образи не вшухав. Спочатку їн недовірко ставився до Вернера, який турботливо доглядав коня. Вадим знав, що його кінь і почищений, і нагодований і напоєний. А коли почала відростати грива, то вплив кумачеву стрічку спереду між ухами. За господарність Вадим почав поволі любити Вернера, а згодом вони зовсім здружились, і коли отаборяться де в лісі заїгн, два товариші сідають за шашки, які самі повистругували з сирої липи. Партизани, навколо них лежачи, спостерігають, як камерад загоне Вадима на слизке, а той аж упріває, морщить лоба, видумуючи якийсь дивовижний хід, щоб здивувати і партнера і товаришів.

Вернер звик до товаришів. Тільки ще не тямив співати гуртових пісень. Однак не цурався підтягти без слів, коли розпочнуть:

„За Сибіром сонце сходить,
Хлопці не дрімайте...“

Розлога пісня задумливим серпанком лягала на Вернерів вид. Він не розумів слів, але здавалось, що в пісні йде мова про людей таких одчайдушних, як його товариші, як і сам він, кулеметник лісового загону. Вернерові тепер повернулось те, що він був утратив під німецькою каскою — здібність мислити. Через те захоплено грав у шашки — і намагався обов'язково заїграти на слизке Вадима.

Тісно ставало загонові бродити лісовими шляхами. Зібрав Дмитро всіх на раду до зборів серед березняка і підрахував:

— Вісімдесят п'ять чоловіка, а зброї?

Високий юнак оглядав зброю:

— П'ятдесят п'ять винтівок, п'ятнадцять берданок, десять куцанів, один спис, дванадцять наганів та один кулемет у тачанці.

Товариші, почувши, що мова йде про зброю, викинули два червоні прапори. Дмитро обвів зором усіх:

— Малувато прапорів на таку армію. Щоб китайки добули і як маком квітчаємось.

Високий молодий партизан скинув китайчану сорочку;

— На прапор буде!

— Правильно, — підтвердив Дмитро: — коли б ще з пару гармат, то зовсім би добре...

— О, коли б гармати ще, то ми б...

— А як би ми себе назвали, товариші, коли б нас, скажімо, було 500 чоловіка кінноти, десяток кулеметів та зо три гармати?

— Дивізією!

— Корпусом!

— Ні, армією! — вставив Вадим.

— Правильно! Бо не було б сили рівної нам. І про загін коваля Дмитра знали б усі генерали і тремтіли б, як перед справжніми більшовиками.

— А хіба, Дмитре, ми не справжні більшовики?

— Всі ми більшовики! — загуло з боків.

— Коли так, то будемо всіх бити й бити, хто проти нас! Вадимові дуже сподобалась Дмитрова розмова і він звернувся до Вернера, показуючи на шашки під пахвою.

— Е, — це так, камераде, як ти мене б'єш. В мене полк, а ти ротою, я посуну на одну, а ти через три перестрибуеш...

Вернер сміявся, дивлячись, як розмахував Дмитро і тряс кудлатою бородою перед партизанами. Розбурханим роєм загомонів загін. Переглядали зброю, перечищали рушниці.

— А з їжі що в нас є? — питав Дмитро.

— На один раз...

— Ото. А по залізниці вальцовку котять на „нахгауз“, цукор везуть. Хіба то не наше добро?

— Треба дбратися...

— А ще ходять чутки, що всюди нарід заворушився. Робочий люд не дрімає. Треба і нам поспішати. Комуś слід піти у розвідку і довідатись, скільки є де війська.

— Коли хто охочий, то давай, — викликав Дмитро. Всі замовкли й переглядались. Вернер розумів, що коваль Дмитро пропонував щось рішуче й важливе діяти. Наперед вийшов Вадим:

— Я піду! — лице зашарилось. Люди дивились на Вадима, ухвально кивали головами. Вернер по цьому зрозумів, що його товариш іде на вчинок, гідний честі, і в грудях у нього прокинулась і забуяла невимовна сила. Але як її вивовити перед цими розхристаними людьми, що не розуміють його слів? А вивовити цю силу він мусить. Тільки як? Дмитро стиснув руку Вадимові:

— Тепер бачу, що ми справжні більшовики.

Вадим переодягався, ховав під свитину зброю, його обступили товариші тісним колом.

— Камеради! — почувся Вернерів голос ззаду. Розштовхуючи людей, Вернер підійшов до Вадима, взяв за руку:

— Камерад, форвертсі! — зробив рух уперед. Тепер усі перевели зір на Вернера.

— От тобі, Вадиме, й кумпанія е.

— Факт, що кумпанія.

— А не збрешеш? — Дмитро настирливо дивився у Вернерові очі: — Вірю, камераде, ти наш і чую своїм пролетарським нутром, що не зрадиш.

Дмитро стиснув руку й Вернерові:

— Ідїть...

Ховали зброю два товариші, одягали селянські свитки й вирушили в путь. Пройшли з гони. Ззаду доносились знайома пісня:

Не одну дівчиноньку,
Не одну вдовицю
Чорнявую, русявую,
Яку доведеться...

Вадим оглянувся. Ще видно було, як стояв не рухаючись з місця Дмитро, а поряд високий юнак вимахував услід кумачевим прапором.

Кілька кроків — і лісова пуща проглинула товаришів. Тепер Вадим широко ступав, вибираючи найкоротший шлях. За ним поспішав Вернер, легко шкутильгаючи на ліву ногу. На узліссі вирівнялись і пішли степом, не обзиваючись один до одного. На перехресті степових доріг вдвигались, прислухались і знову рушили в путь. Вернер тонко відчував кожен рух і вираз товариша, по цьому він навчився вгадувати без слів думки. До такої мови без слів при звичався Вернер за час перебування в партизанському загоні.

Вадим зупинився біля невеличкої нивки, нахилив голову. Вузька смуга заростала бур'яном, а серед нього виднілась дерев'яна борінка. Так в брудній землі лежала, як лишив її тоді. Промайнули спогади про перший день весняної праці і стало боляче на себе, що наважився був лишатись коло цієї смужки.

Вернер спостерігав товариша, розумів, що це клопоть Вадимової землі. Раптово Вадим зірвався і пішов знайомою для товариша стежкою до крайньої оселі.

На порозі зустріла засмучена молодиця. Її скорботне лице сразу пізнав Вернер. Тільки тепер у жінки глибше запали очі й спина згорбилась.

— Вадимочку! — кинулась на шию: — наїздять каралані гойдамаки, б'ють, допитують, де ти дівся.

Жінка показала синці на тілі. Вернерові моторошно було дивитися на плями, що вимальовувались на білих плечах. Він тиснув кулаки. Вадим, сівши за стіл, розповідав Маланці, що в лісі зібралась сила партизан, які швидко звільнять село, говорив, як коваль Дмитро став за командира не гіршого за

ліпшого полковника. Говорив, якими шляхами бродять, де зупиняються на перепочинки, як подружився з „камерадом“.

Вернер не спав. Тривожно минала ніч. Часом вставала мати, заколисувала дитину й тихенько наспівувала, щоб забавити:

Засни, засни дитино...
Аа-а-а-а...

Журна пісня була рідною для Вернера, здавалось, що він теж заколисується і млюсть ллється по тілі.

Ще ніч не заховала свої чорні шати, як товариші лагодились у путь. Відчинили віконця. В затхлу хатинку вірвався свіжий струмись повітря, а з ним сріблястий дзвін жаб'ячого райкотання на низині. Вадим прощався з молодницею та немовлям. В цей час раптово затупотіли копита в дворі, й хатину оточили з усіх боків військові. Кинувся до вікна Вадим, але цівка рушниць і незрозуміле йому „гальт“ зупинили. Вихопив наган:

— Вадиме! Не занести нас усіх! Я благодатиму, землю цілуватиму, щоб простили, — кинулась молодиця.

Вадим жбурнув наган. Вернер, дивлячись на товариша, опустив руки.

Заарештованих товаришів оточили з усіх боків, наставляючи багнети. Вернер поглянув на металеві широкі каски муштрованих людей і в нього пройшов по шкірі дрож. Коли б мав велетенську силу, стрибнув би з цього тісного кола багнетів, щоб податись туди, де на обрії бовванів синій ліс.

Вивели заарештованих з двору й повели вулицею. На воротах стояла, ламаючи руки, молодиця:

— Прокляття на вас! — почув Вернер знайомі слова ззаду.

В штабному приміщенні заарештованих оточили нові люди і провели в кімнату, де за столом сидів німецький полковник та офіцер у формі російської царської армії. Першим допитували Вадима. Вернер стояв на кілька кроків ззаду, оглянув стіни, зупинив зір на портреті генерала Ейхгорна, що висів над столом, уквітчаний чорною жалібною стрічкою. Генералове лице тепер видалось подібне на блазня, і Вернер скривив лице у посмішку. Але зараз таки піймав на собі здивований погляд тих, що сиділи за столом. Вони переглянулись і знову вziali за Вадима.

З протилежного боку кімнати Вернер побачив якусь лохмату постать, вона ворушилась. У цій постаті почав пізнавати знайомі очі. Так, це його, Вернерові, очі. Аж тепер розібрав, що то відбиток його самого у великому дзеркалі. Брудне вбрання, розкуйовджене волосся и обличчя кумедно заросло бородою, як у кожного з тих, що лишилися в лісі. Таким себе Вернер ніколи не бачив у дзеркалі. Нogi важко, як у ведмеда, стояли на підлозі, груди міцні, вигляд байдужий.

Вадима допитували. Вернер не розумів слів, але чув, як офіцер втрачає рівновагу в голосі, а Вадим відповідав йому сміло і певно. Обірвавши допит, офіцер звернувся до полковника німецькою мовою:

— Скотина. Нічого не довідаєшся, крім грубостей. Але де-що нащупую...

Вернер весь насторожився, тривожно поглянув на Вадима. Не добрим війнуло від „дещо нащупую“, і Вернер чекав, що буде далі. Довго допитував офіцер, та й Вадим почав відповідати довго, ніби вичитуючи захоплено щось. Таке лице у Вадима пам'ятає Вернер, коли він напружено бувало грав у шашки, придумуючи дивовижні ходи. Офіцер аж упрів, доки кінчив допит і відрепортував по німецькому полковникові:

— Добився! Вони мають загін на 500 чоловіка кінноти, десять кулеметів і три гармати. До цього часу вижидали й не починали наступу. Тепер добули набої і більшовики прислали з Москви інструкторів, що знають добре військову справу. Цими днями почнуть великий наступ.

Полковник на цих словах зблід.

— Перевірте у цього та добре візьміть в роботу, — кивнув головою на Вернера, продовжував: — А цього за щиро-серде признання не вішайте, а розстріляйте.

Вернер стиснув кулаки, але не подавав виду, що розуміє присуд. Промайнула хвиля радості за те, що його товариш, не розуміючи мови, не знає ще присуду над собою.

Почали допитувати Вернера:

— Хто ти будеш? — запитує офіцер. Вернер мовчить.

— Звідкіля родом, де жив, чим займався?

Вернер дивиться просто на офіцера й не зморгне, мовчить.

— Він німий, чи що? — запитав офіцер у Вадима.

Офіцер доповів німецькому полковникові:

— Він німий...

— Він не тільки німий, а напевно остаточний дегенерат, — зневажливо відповів полковник: — Ех, раса тупих дегенератів... Ху-ху-ху... Одначе розстріляйте за компанію. Німого вішати не варто. Шибениця пригодиться на щось путнєше.

Вернер напружував усі зусилля, щоб не вилятися перед полковником зрозумілою для нього мовою, хотів плюнути в його червоне лице. Образа вогнем розливалась по тілі. Закліпав очима Вернер, але переміг себе, уперто мовчав, а якась невимовна сила штовхала його ще пограти з своєю смертю так, як звик він грати у шашки. Адже навіть з останньою пішкою напружена гра давала йому насолоду. А тут поважна гра у власну шибеницю.

Офіцер почав запитувати ознаками і показав на малюнок-ві гармату. Вернер ніби щось думав. Вадим зрозумів, до чого йде справа і весь похолов, чекаючи на відповідь, але здивувався, коли раптово його друг показав на пальцях „три“. У

Вадима зникав холодний піт. Вернерові хотілось далі продовжувати гру. Адже йому більше нічого не лишалось після того, як довівся про присуд над собою. Хотілось останні хвилини життя погратись, поглузувати з своєї смерті. Смішно й моторошно було від думки, що ось за якусь годину його не буде. Та не тільки його самого, а й товариша Вадима. Поглянув на нього і захотілось ще боротись, жити й перемогати. Але як боротись за життя? Може просити помилування? Та хіба може німий просити помилування? Думки за працювали, як шатунні локомотива. Він попросив олівця і паперу.

Офіцер зацікавився і стежив уважно, як „німий“ виводить на папері доріжки, далі намалював ліс незграбними тичинками, в цьому лісі розташовував три гармати і десять кулеметів. Малюнок зацікавив не тільки патрулів, що оберегали арештованих і навшпиньки заглядали в папір, а й самого полковника, який почав пильно розглядати малюнки.

— А справді у них талановите розташування... Гармати, кіннота, кулемети... Ніби хто академію закінчив. Скоріше кінчайте, пане поручнику, та негайно затребуємо допомогу. Хіба можна з двома сотнями солдат та однією гарматою вступати в бій з таким загonom?

Вадим стояв, не розумів, що гергочуть офіцери.

Поглянув у бік Вернера. Той гордо відповів йому зором і заховав у кишеню чистий папірець з олівцем.

Полковник покликав офіцера і наказав розташувати гармату й кулемети до оборони, зосередивши всю увагу на „Чорний шлях“. В штабі забігали заклопотані люди, запрацював телефон.

Чота солдат з двома офіцерами повели заарештованих на край села. Їм дали в руки лопати й звелили копати яму так, як виміряв офіцер — три ступні вдовж і півтори впоперек. Товариші почали копати. Вадим міцно загонив ногою лопату, широко розмахував руками, вигортаючи землю. Вернер огинався, і офіцер підгонив його, штовхаючи ногою:

— Українніше швайн... Шнель!

Знову нагинався копати яму Вернер і чув, як з нього глузували:

— Ці дикі напівлюди думають захитати міць нашої армії, що покликана вершити світові справи.

У офіцерів зав'язалась балачка про шляхетність німецької раси, про права її на панівний стан. Вернерові хотілось обізватись і посперечатись, але він уперто мовчав, копав яму.

На край села почали сходитись люди. Їх розгнали військові. Офіцер виміряв яму і наказав забрати лопати, а військових вишикував у шерг. Вадим після двогодинної праці сів відпочити на свіжій землі. Офіцер не заперечував, дав право, показавши на годинникові креслення „двадцять“, що

до нього ще не сягала на три хвилини стрілка. Коли відійшов офіцер до війська, Вернер похапцем накреслив щось на папері за Вадимовою спиною і заховав у кишеню.

Три хвилини минали. Серед гурту жінок, що стояли віддаля, Маланка ламала руки. Вадим підввся їй, показуючи на молодицю ознаками, просив дозволу попрощатись. Той ухвално кивнув головою. Жінка підбігла, впала Вадимові на груди, голосила:

— Забери й мене з собою. Не лишай на цій горювальній землі.

Офіцер одвернувся і відійшов на бік, щоб не дивитися на розставання. Вернер і собі обняв жінку і пошепки говорив, всунувши їй в руку папірець:

— Дмитро... Дмитро... Шнелі..

Поглянула на Вернера молодиця, розгубилась, але по вразу очей обох товаришів зрозуміла, що йдеться про щось негайне й важливе.

Офіцер нервово повернувся й вигукнув:

Цейтліх! — зробив рух рукою, щоб ішла геть молодиця. Маланка, заточуючись, відійшла, стала й закрила лице руками. На команду офіцера звели салдати винтівки, наставляючи цівки на Вернера та Вадима, що стояли коло ями. Вадим розгублено повів очима по натовпі і зупинився на Маланці. Ось вона зірвалась, здавалось, втікала, щоб не чути пострілів.

Вернер зробив крок наперед і обізався по німецькому:

— Я протестую проти присуду. За старим звичаєм кайзерової армії зрадника підданця Німеччини не розстрілюють, а вішають...

Офіцер розгублено опустив оголену шаблю. Вадим кинувся бігти. Під погами ковзнув знайомий обвіжок. Не здаючи собі справи біг, в думці промайнула нивка. Ось-ось він добігає до борінки, що лишилась на ниві. Але біль кольнув у спину, і він упав. Шкрібся пальцями в землі, відчув, як її вогкий пах змішується з кров'яним.

Офіцер наказав відвести Вернера до полковника.

Не гомонів молодим листом ліс. Заліг вітер і небо заіскрилось рясно, як вранішня роса. Загін коваля Дмитра стояв на узліссі. Проходжував командир, щупав кудлату бороду. Коло застави почувалась балачка.

— До Дмитра! — тремтів жіночий голос.

— Я тут! — обізався командир, виходячи назустріч.

— Голубчику! На, передали, а самі пропали!

— Як?

— Постріляли обох німчури, і яму самі викопали, — жінка заголосила.

Люди позводились.

— Вічна їм пам'ять, — твердо проговорив Дмитро і скинув шапку.

— Пам'ять товаришам, — юрбою обізвалися партизани.

— Тепер світи, що тут написано, — Дмитро розгорнув папірець, а високий юнак присвічував сірничком. На аркушеві паперу намальовано незграбні фігурки — хатки, доріжка, гармати, два кулемети, солдати, як маленькі муравочки, і коло них цифра — „200“. Серед хаток коло доріжки стоїть стовпик, куди ведуть телефонні дроти, а край села шибениця.

— Де ти взяла?

— Камерад дав.

— Гу...

— Стривайте! — вигукнув високий юнак: — я догадуюсь. Оце доріжка „Червоний шлях“, бо стовпи вкінці. А ось яроч.

— Розумію, — перебив Дмитро: — значить, стоять на „Червоному шляху“ двісті солдат, одна гармата і два кулемети. Ловко. Це все одно, що в клітці... Ану, братва, ворухись! — Дмитро засвистів.

Швидко вирушили в путь. Дмитро наказував:

— Два чоловіки — перерізати дроти до штабу. Кіннота хай з боків іде, а кулемет наперед. Коли в кого не вистачить патронів, хай кричить „Ура“. А ти, молодице, теж кричати-меш, як кинемся наступати, щоб голосніше було, то дужче налякаємо.

— І я з вами!

— Іди та дивись, кого поранять, будеш за жалібницю.

Четверик запряжених у тачанку коней помчав уперед. Коло кулемета орудував Дмитро. Спочатку тихо підкрадалися, доки не обійшли шлях з боків й потрапили на батарею та кулеметну заставу.

Заокотів кулемет, і дико загійкали люди. Дмитра дивувала панічність ворога. Всюди швидко, без бійки змimalись і тікали ворожі частини, лишали зброю. Швидко захопили село, оточили штаб, забрали полонених і рушили на край села до місця кари товаришів: Сюди вели полонених, стягали добу зброю. Почало розвіднюватись, молодиці збігались, визнавали чоловіків, братів, що були в загоні. Дмитро першим підходив з важкими думками до свіжої ями. Поряд стояла шибениця. Пуста петля гойдалась на новому стовпі. За кілька кроків зупинився Дмитро, опустив голову на груди.

— Не дїждались товариші, коли загін Дмитра став справжньою армією.

В цей час з ями витнулася кудлата голова, і Вернер простяг руку Дмитрові. Той отетерів.

— Ти ожив, камераде?

Та голос обірвався у Дмитра. Коло могили лежав труп Вадима. Дмитро скинув шапку, а далі несамовито гукнув:

— Веди до ями полковника і того штабного!

Тим часом Вернер вибрався з ями, обняв, цілуючи, Дмитра. Коло ями поставили німецького полковника і офіцера у формі царської армії. Вони зневажливо оглянули партизанську ватагу. Дмитро звернувся до офіцера:

— Скажіть полковникові, що даремно загаявся він з шибенцею. Ми вішати не будемо. А за яму спасибі. За революційним порядком тільки розстрілюємо.

Офіцер звернувся по німецькому до полковника. Той вислухав і відповів через перекладача:

— Його високородіє передає, що німецький підданий Вернер не гідний честі німця. Він нахабно обдурив нас. У вас немає жодної гармати.

— Брехня. Одна вже є!

Вернер дико зареготав і звернувся по своєму до полковника. Дмитро наказав офіцерові перекладати. Той несміло пояснював:

— Я ловко граю на власній шибеніці і довів вам, що в лісі армія на 500 шабель і три гармати. Вам нема чого гордувати за здібності німця, бо я кладу їх не на карб нації, якою ви пишаєтесь, а на карб оцих людей, що надали мені сили й віри в перемогу класу. А тепер, пане полковнику, ставайте до ями, розстрілюватиму я сам і без церемоній, які ви влаштували для мене, доки не настиг на ваш бенкет коваль Дмитро, і ви розбіглись, як руді миші, лишили мене одного стерегти труп товариша.

— Стріляй його, стерву! — Дмитро подав рушницю: — Але стрівай, вберемо вбитого товариша Вадима. Не пристало червоному партизанові лежати з слизнями.

Дмитро з товаришами підіймали Вадимове тіло на тачанку, вкривали прапорами. Маланка стояла бліда, в скорботних очах вигравали сльози.

— Прокляття на вас! — гукнула вона полковникові. Разом з цим ударив постріл.

Дмитро підвів коня Вернерові. Той підтяг попругу, закинув на плече винтівку, що з неї ще трохи курився димок, і взяв у руки свого списа. Кінь, зачувши знайомого верхівця, простяг голову. Вернер заглянув у великі очі, що вигравали кришталем рейнських вод, сів верхи і під'їхав до колони роззброєних німців.

— Нах хауз, камераден! — Вернер говорив промову.

— Нах хауз...

— Нах хауз, — загули з усіх боків солдати. Дехто зривав, кидаючи об землю, металеві каски.

Під Вернером вигравав широкогрудий гнідий кінь, вітер розвівав відрослу гриву, що в ній ясно позаплітувано червоні стрічки.

ЕВГЕН ФОМІН ДВІ ПОЕЗІЇ

1

Більшовицька лірика

Тебе нарекли. Прекрасне ім'я,
Примушує в себе вірити.
Лийся, хвилюйся, шуми, буяй
Грими, більшовицька лірико!

І новий комсомольський квиток
Путьовка в соціалізм
проявляти, наче током,
живим, молодим ліризмом.

Кранів кружіння, пропелерів гули
степ, терикони, мости
обвій невимовною чулістю,
вогнем невідкупної теплоти.

Щоб наша країна квітла тобою,
як день в колі соняшних рис,
щоб класовою боротьбою
класовий дихав ліризмі!

2

Пишу соціальну феєрію „Вла-
дислав Карвальський“. В об-
разі Владислава—наша пре-
красна молодість.

О, недарма квітів лава
залила всі дні і ночі
там, за нею Владислава
бачу радісне обличчя.

Мій Карвальський! Мрію, мислі,
лляться в пісню многолунну
я в тобі давно замислив
відтворити нашу юність.

Наша юність, наша юність!
Вдар луна в стосот повторень!
Лине, диха час комунний,
ти ідеш його прискорить...

То ж не дарма квітів лава
залила всі дні і ночі,
там, за нею Владислава
квітне зоряне обличчя.

я. о л е с і ч

на озерах вогні

р о м а

Х Р О Н І К А Ж И Т Т Я

СОЦІАЛІСТИЧНА БАТЬКІВЩИНА В НЕБЕЗПЕЦІ...

Захищаючи нашу країну від нових військових нападів буржуазії, ми пішли на величезні жертви, оголосивши німцям підписати угоду на самих тяжких для нас умовах.

НІМЕЦЬКИЙ УРЯД НЕ ХОЧЕ МИРУ... ВІН ЗАХИЩАЄ КАПІТАЛІСТІВ, ВІН ХОЧЕ ПОДАВИТИ РЕВОЛЮЦІЮ В РОСІЇ.

НІМЕЦЬКІ КАПІТАЛІСТИ ХОТЯТЬ ВСТАНОВИТИ СВОЮ ВЛАДУ В ПЕТРОГРАДІ, КИЄВІ, МОСКВІ.

СОЛДАТИ, МАТРОСИ, РОБІТНИКИ, СЕЛЯНИ! НІМЕЦЬ ПІДСТУПАЄ ПІД ЧЕРВОНУ СТОЛИЦЮ ПЕТРОГРАД.

РАДА НАРОДНИХ КОМІСАРІВ ЗАКЛИКАЄ ВСІХ ДО ОБОРОНИ КОЖНОГО КЛАПТЯ, КОЖНОЇ ПОЗИЦІЇ. БИТИСЬ ДО ОСТАННЬОЇ КАПЛІ КРОВІ.

ХАЙ ЖИВЕ СВІТОВА РЕВОЛЮЦІЯ, ХАЙ ЖИВЕ СОЦІАЛІСТИЧНА БАТЬКІВЩИНА.

19-го лютого німець шалено наступає на Україну. Занято Луцьк, Ровно, Дубно, Житомир, Кременець.

24-го лютого білі загови німців захопили Псков. Червоні партизани розстріляні...

В Фінляндії революція. Шеренги червоної гвардії ростуть кожний день. Ідуть бої з білими. В ніч на 25 червоні взяли Выборг.

РОБІТНИЧИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ ТИМЧАСОВО ДО УХВАЛИ ФІНСЬКОГО ТРУДЯЩОГО НАРОДУ УТВОРИВ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ УРЯД.

У генерала Хомутова знайдено два листи... Листи свідчать про зв'язок з Корніловим... Хомутов збирав контрреволюційні елементи—юнкерів, офіцерів і формувалася керівничий склад корніловських армій.

Гр. Гейман В. В., близький діяч уряду Керенського, організував збройну монархічну організацію, що готувала переворот. Організація складалась з білих офіцерів, що групувались біля „Военної Ліги“. Ліги особистого прикладу і інших білогвардійських організацій.

ТОВАРИШІ РОБІТНИКИ, МАТРОСИ, СОЛДАТИ КОНТРЕВОЛЮЦІЯ НЕ СПИТЬ! В ПЕТРОГРАДІ БІЛА ОФІЦЕРНЯ МОБІЛІЗУЄ НЕДОБИТКИ КАПІТАЛУ! ЧУЖОЗЕМНІ КАПІТАЛІСТИ ІМ ДОПОМАГАЮТЬ! НІМЕЦЬКІ БІЛОГВАРДІЙЦІ ДОПОМАГАЮТЬ НАШИМ БІЛОГВАРДІЙЦЯМ ПРОТИ РЕВОЛЮЦІЙНОГО УРЯДУ!

ЛИШЕ СИЛАМИ ПРОЛЕТАРИАТУ, СОЛДАТ, МАТРОСІВ МИ ОРГАНІЗУЄМО ОБОРОНУ СТОЛИЩ!

ВСІ НА ОБОРОНУ, В ЧЕРВОНІ ЗАГОНИ ПІД СТЯГ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ — ЗА ПРОЛЕТАРСЬКУ РЕВОЛЮЦІЮ!

I

В довгому коридорі, що довгою стрічкою тягся здовж будинку, розливалось тьмяне світло. Вечоріло. Вузькі загра-товані вікна дивилися на білий простір Неві. Падав сніг, шалено б'ючи в шибки. За вікнами чути було гуркіт трамваю.

В тьмяно-жовтому коридорі вештались люди; одні кудись поспішали, інші так собі безтурботно тинялись тут, але в очах їм світилася радість і хвилювання. Найбільше купчилось біля дверей, на яких крейдою написано:

„Мітинг відбудеться тут“

Увійшовши до коридору, Смелячков якось непевно обдивився навкруги. Він вперше був у Смольному. Тут центр революції; мозок, звідки йдуть нерви по всій країні. Смелячков пройшов до гурту біля дверей, привітався.

— А здоров, здоров, Смелячак! Значить, їдемо? — весело промовив, ляснувши по плечах Смеляčkова, високий з чорними очима матрос.

— Смеляčkова до Олонії призначили, чи що? — втрутився опецькуватий з рудою борідкою робітник Балтійського заводу.

— Олонія мені знайома. Не страшно. Виріс там... Висилали туди ще за царя, — виймаючи цигарку, промовив Смелячков. І докинув: — От тобі важкувато-там буде: звик тут крутити, а там воно мов би й трудніше видається...

— Та що ж я не комуніст, чи що! І там закручу!... — суворо відповів матрос, і на обличчі його з'явився вираз незадоволення. — Не лякай, голубе — я ляканий. Не першина мені йти проти ворога. Я Зимній брав... а ти мене лякаєш! Здорово! — зареготався він.

— Правильно... Не журись, Дунай! — почулося кілька го-сів з гурту.

В цей час біля вікна хтось потяг хрипко:

Гурт підхопив:

{	Смело мы в бой пойдем...
	За власть советов,
	И как один умрем
	За деле это.

Пісня росла, заливаючи порожнечу коридорів; дужі голоси робітників та матросів билися в жовті стіни, у високі вікна.

Дунай, почувши пісню, повернувся до співаків: пісня захопила його й понесла за собою.

И как один умрем...

Смельчаков стояв трохи осторонь, дивлячись униз, звідки весь час прибували делегати. Його бліде обличчя сьогодні здавалось ще блідішим. Під очима синці... Він не спав уже кілька ночей: доводилось нести варту на Путіловці. Там навкруги неспокій... Партійний комітет працює вдень і вночі... Він тільки сьогодні вирвався на нараду...

„До Олонії?... Знов туди?.. — снувалася думка. Він же там все життя... Народився... виріс... на засланні був... А тепер знову... Та коли партія посилає — вагатися годі...

Нараз пісня урвалася, в коридорі стихло: всі поспішали до залі, щоб зайняти місце ближче до трибуни. Смельчаков протиснувся крізь гурт і сів якраз проти трибуни. За столом стояв, розмахуючи дзвінком, член Петроградського Комітету. Коли зала трохи затихла, він поклав дзвінок і, підвівши голову, спокійно, тоненьким голосом, почав промову:

— Ми зібралися тут, щоб дати наказа тим пролетарям, що вирушають на провінцію...

В залі затихли. Лише зрідка шаруділи блокноти, шелестів папір і досадно порушував тишу чийсь кашель. Промовець говорив верескливим голосом, хапаючись, навіть ковтав слова. Голена голова його вкрилася краплинами поту... Нарешті він, здається, кінчає.

— Революція кличе вас, пролетарів, стати на захист, організувати владу на місцях... дати хліб червоній столиці... Ви, пролетарі, що чесно боролися за пролетарську революцію... під керівництвом нашої партії... — Доповідач закінчив, витяг хустку, витер спітнілий лоб. В залі загомоніли.

В цей час до залі повагом увійшов середнього зросту чоловік, плечистий, у сірому пальті й звичайнім сіреньким капелюсі.

Ленін! Ленін! Ленін! Ленін! — зашепотіли навкруги, і тисячі очей дивились на нього, поки він спокійно розмовляв з головою мітингу.

„Так ось він, Ленін!“ подумав Смельчаков, що так давно хотів його бачити. А може, це не він?... Адже він уявляв Леніна зовсім іншим. Не таким звичайним, як зараз... Але ні, це він, бо голова оголошує:

— Товариші, зараз має слово товариш *Ленін*! — голос його, наче електричний струм, вдарив по залі, і вона вибухла оплесками.

Даремно видзвонює голова мітингу, марно намагається він втихомирити ці збори, що вітають свого вождя.

Але ось *Ленін*, ступнувши два кроки вперед, заговорив:

— Товариші! Ви всі знаєте, що більшість робітників, солдатів, селян... — зала завмерла, жадібно ловлячи кожне слово обточене, ясне і всім зрозуміле. Розкривалися обрії, зникали вагання, переможна сила революційного завзяття опанувала всіх.

Смельчаков чув *Леніна* вперше, все ще не вірячи собі, що він справді слухає його.

Просте обличчя, ця посмішка, ці очі — невже це *Ленін*? І як просто він розмовляє! І яка сила в його словах!

— „Народ повинен примусити повернути награвоване“...

Це дійсно так. Все це правда. Хіба *Протасєв*... жив не за награвоване добро? Хіба справник не народне добро прогублював? І це в той час, як у далекій каторжній *Олонії* їли кору та мох. Так, це правда. За цю правду *Смельчаков* і виступав у п'ятому році... Що ж! Не пощастило тоді! Занадто міцний був тоді царат... І гинули тоді тисячі борців проти нього... От і його, *Смельчакова*, друзі — *Чавунний*, *Лисаков*... Нема де правди діти, він, *Смельчаков*, теж тоді зневірився був... Вагався... Але тепер він вірить у переможну силу пролетаріату... Вірить у революцію. Хіба селяни, що так бідували за царської влади, не підуть за ним тепер, коли він приїде до *Олонії*? Ні, підуть. Підуть проти всяких багатіїв, що жили з тартаків, підуть проти *Вейнманенів*... І тут *Смельчаков* згадав свій хутір, матір, жовту, з порізаним зморшками обличчям, батька, що загинув на тартаку, рубаючи ліс. А таких, як його батько, в *Олонії* тисячі!

Тисячі думок збудила в *Смельчакова* промова *Леніна*, і він не чувся як промовець скінчив.

Гучні оплески заповнили залю, немов пробудили його з задуми. Він зирнув на трибуну: там, як і раніше, стояв низенький широкоплечий член комітету, а поруч — *Ленін*, оточений захопленим схвилюваним натовпом.

Мітинг закрито. Низенький голова оголосив про одержання командировок від партійного комітету, і майбутні агітатори посунули до кабінету керування справами.

2

Командировки видавав низенький сухорлявий робітник з заводу „Вулкан“. Він раз-у-раз поглядав на невеличкого папірця, що лежав перед ним, і записував прізвище товариша і місце, куди його командировано. Коли дійшла черга до

Смельчакова, робітник, глянувши на нього, на хвилину зам'явся.

— Ваше прізвище? По батькові? Смельчаков завагався.

— Прізвище мое Смельчаков... так я досі писався, ховаючись від поліції... Тепер я хочу носити справжнє карельське прізвище — Агава Ялмар.

— Оце здорово! А в партквитку як?

— В партквитку? Смельчаков. Але ж я вступив у партію ще до революції...

— Запишемо так: Смельчаков-Агава — до Олонії, — і він зеленим чорнилом старанно вивів прізвище й подав папірця. Смельчаков, прочитавши командировку, обережно згорнув папірця, засунув до кишені й вийшов.

На вулиці холодний вітер вдарив просто в лице, після душно́ї зали стало холодно. Агава щільніше загнув поли старенького свого пальта й пустився бігцем додому. Одинокий трамвай з синіми вогниками випередив його, звернув на пустельну вулицю й побіг далеко за міст. Навкруги було порожньо. Гострий вітер обточував брук, змітаючи брудний сніг. Гойдались самотньо ліхтарі над безлюдним майданом, кутаючись у білу шаль зимової ночі. Агава йшов, поринувши у думки, обмірковуючи все, що чув і бачив допіру; потім непомітно почав пригадувати минуле. Такої ж холодної ночі — давно-давно, ще 1905 року — на цім майдані жінка й мала дочка токаря Чавунного марно шукали його труп. Він не повернувся додому... Розстріляли козаки. Згадався і Бортів... Худий, — жовтий, завжди кашляв... Сухоти були... Та десь і помер на каторзі. Нема старої гвардії, — все нові. І перед очима стали постаті Логінова, Гулькова, Ройзмана, керівників Путіловської організації; потім отого матроса з мітингу...

Замислившись, Агава вийшов на набережну, потім звернув у вузький провулок. Рипнувши хвірткою, де на брудній табличці чорнів ледве помітний напис:

„Вход тряпичникам строго воспрещается“

увійшов у двір. Навкруги панувала тиша, тільки на вулиці висвистував вітер, б'ючись у залізну вишку браму та вигримляючи по бляшаних дахах сірих петербурзьких будинків.

— Спить, чи що, — подумав Агава, дивлячись на темні вікна кімнати своєї дочки Сузанни, і, зійшовши на ганок, обережно постукав у двері.

3

Світало. На станції геть усюди по́під стінами, мов мішки, лежали заспані солдати, хропли, загорнувшись у шинелі. Кашель, стогони й хрип. У повітрі несло димом махорки й кислим смородом солдатських онучок.

Стара армія їхала додому. Голодна, стомлена, брудна — але озброєна. Ніхто не кидав рушниць.

— Придадуться!

— Хай будуть!... — казали солдати, рушаючи на вокзал. Там їх було, як у бочці оселедців. Одні стояли купами, розмовляючи, інші спали покотом.

— Вставай! — штовхав Петро Дунаєць свого товариша. — Ач, спить, наче з жінкою...

Той повернув голову.

— Уставай, Дмитре, кажу. Світає...

— Гм, гм... — ще раз повернувся той і припав обличчям до підлоги.

— Дмитре! Півні співають, — сіпав його за комір Петро, випускаючи великі крутені махорчаного диму.

Дмитро протер очі.

— Та чого ти спати не даєш!.. — та й знову припав до зеленої торби, що лежала замість подушки.

Почали прокидатись. Завели розмови.

— І коли вже той поїзд буде?

— Та, кажуть, дров немає. Зовсім не поїдемо...

— Отакої!

— Ей ви, Полтава! — гукнув білявий з сірими очима солдат. — Заводь „Копав, копав“...

— Та ну його! Набридло!

Але сусід Дмитрів уже завів тонким тенором:

Копав, копав криниченьку
неділеньку, дві...
Кохав, любив дівчиноньку
Людам не собі!..

І полтавці, лежачи під стіною, підхопили:

Ой жаль, жаль мені буде:
Візьмуть її люди,
Візьмуть її люди,
Моя не буде!
Ой, жаль, жалі!

Переступаючи через солдатські ноги, до залі увійшов залізничник і вдарив у невеликий дзвінок.

— Перший дзвінок на Мурманськ... Петрозаводськ. Поїзд на третій колії.

Забрязчали весело казанки. Юрба солдатів посунула до дверей. Сміх, вигуки. Великими вихорами знявся під стелю дим махри, в'дливий, смердючий.

Попереду хтось стиха затягнув:

„Жура, жура, журавель,
Журавельчик молодой...“

Матрос, що стояв близько дверей, перебиваючи пісню, завів по своєму:

„Генерал, генерал
Пташечка...“

В юрбі хвилею прокотився сміх. Всі глянули на матроса.

Канарєчка
жалобно поють...

— Товариші солдати, матроси, — несподівано спинив юрбу матрос, вилізши на високу лаву біля виходу. — Ви йдете на село... А на Петроград насуває в цей час білогвардійська наволоч... Хіба ж не сором вам кидати рушницю в такий відповідальний момент? Революція вам дала землю, фабр...

— Німцям продали все! Німцям!

— Неправда! — заревли з маси.

— Бреше сволоч!

Юрба не дала говорити. Кричали, свистіли, але матрос не злякався: він стояв на лаві й кидав юрбі червоні, зелені й сині папірці. Спіймав і Дмитро одного метелика, читає:

СОЛДАТЫ

Чехи, словаки, сербы, словенцы, хорваты,
поляки, румыны!

Кому дороги идеи русской революции, записывайтесь в ряды дисциплинированных советских войск.

Условия приема и запись добровольцев на Первой Мещанской дом 27, Штаб Армии".

Коли гамір трохи стих, матрос знову почав:

— У Петрограді скрізь фабрики в руках робітників! Земля вся ваша!

... Отже, виступимо й доб'ємо контрреволюцію і світовий капітал! А тоді й землю ділити! Вертайтесь у лави нашого червоного війська.

— Що земля наша і, значця, без викупу, це ми вже знаємо, це ще в полку казали, але як же без царя? Не гаразд воно, це мені ще в полку казали! — скрикнув Дмитро, пробиваючись до гурту. — От і скажіть, як ото без царя?

— Правильно! — підхопили в гурті

— Як то, правильно?! Ач, царя захотів! Фельдфебелем, мать, був! — гукнув хтось з гурту. Агітатор звернувся до всіх:

— Товариші солдати. Без царя тепер будемо! Все наше! А хто не хоче йти в армію, хай знає, що й на селі потрібно революцію робити... Там пани, куркулі... Кому дорога революція, хай її боронить чи тут, чи там, на селі... Але нехай не кидає зброї! Тут кричать, що ми продались німцєві... Це брехня, ми хочемо миру, — от і все!

— Ви хочете миру? Брехня! Ви продались Германії!... — протискаючись в юрбу, кричав Вейнманен, теж одягнений у широку солдатську шинелю.

— Солдати! Вас дурять! — тоненьким голосом провадив він.

Але йому не дали кінчити. Чиїсь м'язисті руки обхопили його стан, стиснули. Вейнманен здригнувся, з його горбатого носа впало пенсне й полетіло під ноги разом із зеленою солдатською шапкою.

— Замовчи, погоннику! Есерівська сволоч! — кричав один з матросів, схопивши за руки Вейнманена.

— Здати комендантові! Хай допигає, — гукнув хтось. Матрос повів Вейнманена до коменданта.

— Диви, та це, здається, наш офіцер. Ач, як кричить! — штовхнув солдат з рудою бородою свого товариша.

— От сволоч! Знову з'явився.

Вейне дивився у бік, де крутили руки Вейнманенові. Його Вейне добре знав, б служив у його полку.

— От бачите, товариші солдати, скільки ще є сволоти! — вискочив на середину рудуватий, присадкуватий солдат. — Багато її в Петрограді, багато є і на селі! Нам треба цих гадів розбити, а тому нам потрібна своя армія. Завтра проти нас може виступити світовий капітал... Так що ж тоді знову їхатимемо до Петрограду? Ні, краще тепер же зостатися в армії! Чуєте? Я лишаюсь. Дома чекали, то й ще почекають, а як революцію продадуть — от така наволоч — офіцерня... Тоді що? А?

— І я! І я! І я! — почувся з усіх боків.

— Записуватись у коменданта. Хто зостається — марш туди! — крикнув матрос-агітатор.

Юрбою посунули до коменданта.

— Даремно ти, Вейне, йдеш!

— Чому даремно? Контрреволюція скрізь. А додому я ще встигну. Та й що я там забув? Однаково в наймах пропадати доведеться! Так я вже краще тут... Тоді додому — це так. У тебе там жінка, діти, клапогь землі, лісу, озера... А в мене що? Старий батько... Злидні Голод...

— Та земля в мене є, це так, а все ж я думаю ще одбити лісу кілька десятин... І тобі якось допоможемо. Не зоставайся, тут, і без тебе обійдуться! — запевняв Пянтоїв Філімонова.

— Ні, лишусь. Скажи батькові, що зостався ще в армії, революцію захищати. Ну, бувай! — і він побіг у глибину вокзалу.

— Прощай, — кинув услід Пянтоїв, а сам подумав: — Даремно пішов, і без нього обійшлося би... А там же, на селі ліс доведеться ділити.

І Пянтоїв пішов на платформу, де вже пихтів паровіз.

4

Комендант Миколаївського вокзалу, матрос Балтійського флоту і агітатор марно шукав способу, як розвантажити станцію від солдатів. Дров немає, вугілля немає... А солдатів повний вокзал. От і розвантажуй! А мусиш: завдання Петро-

градської ради депутатів. Революційний наказ. А тут і іншого діла — по зв'язки. От і досі не переглянув ще депеші, одержані вночі, не встиг розгорнути папку реєстру... Аж тут:

— Товаришу комендант! Супчик оцей провадить контр-революційну агітацію серед солдатів. Солдати просять забрати... От і привів до вас, — промовив вартовий матрос, притримуючи за руку Вейнманена. Комендант звів очі, глянув на матроса, потім перевів погляд на Вейнманена.

— Добре! А ви, громадянине, посидьте там, — і показав на лаву перед вікном.

Матрос підійшов до коменданта, шепнув на вухо:

— Белий гад... Офіцерик. — І вибиг геть. Трохи звільнившись, комендант взявся допитувати:

— Так хто ви будете? Прізвище? Куди їдете? Де служили? Розкажіть, — спокійно почав комендант, приготувавши аркуш паперу для нотаток.

Вейнманен злякано дивився на коменданта. Чого хоче від нього цей рудий? Хоче спіймати його на якомусь слові? Ну, ні! Хай застрелить, — а Вейнманен мовчатиме.

— Чого ж мовчите? Гадаєте, що це краще? — посміхнувшись, поклав олівець комендант.

— Бачте, товаришу коменданте, нема мені чого говорити. Це просто непорозуміння, — почав, стримуючи себе, Вейнманен. — Я звичайний солдат... Іду додому в Олонецьку губерню.

— Яке ж ваше прізвище? В якому полку служили?

— Прізвище мое Утехін... Іду додому, на Олонію. Служив я в 179 полку, — наспіх сказав Вейнманен, а в самого думка майнула: А що, як такого полку й нема в Петрограді? Що тоді? Або прізвище звірить, що тоді?.. Пропало все, посадять, а, може, й розстр...

— Яку ж ви агітацію розводите? Кажіть?

— Це непорозуміння. Я сказав, що німці наступають... А їм це не сподобалось, і вони мене — до вас.

Комендант сміється:

— Невже так таки нізашо й забрали? А? — І не діждавшись відповіді вкрай переляканого Вейнманена, враз іншим тоном:

— А що ж у вас є рідня в Карелії? Ви хто, фін?

— Я... так, фін. Рідні мої живуть...

„А що як він знає ту місцевість?.. Пропадай тоді!“

— Раніш жили в Лужмі, а тепер сам не знаю де, шукати їду... За час війни загубив зв'язки. Не знаю навіть де... — нерішуче відповів Вейнманен і настороживсь, чекаючи, що скаже комендант.

А комендант неначе помітив щось непевне в його вигляді й мові, — придивляється пильно.

— Підійдіть ближче, підійміть руки! — комендант підійшов до Вейнманена. — Ваші документи? — і почав трус.

Вейнманен не сподівався цього. — Невже таки знайде...

листи... документи справжні? Тоді пропало! Він притримував рукою пенсне, а другу підніс угору й стояв, напружено чекаючи. Комендант витяг з його кишені кілька документів і почав розглядати. Все правильно: Утехін, 179 полк, їде додому. І комендант іде до свого столу.

— Так от, громадянин Утехін, знайте: ще одна скарга на вас і... Погано тоді буде. А зараз ідіть, а то поїзд рушає.

Як тільки Вейманен вийшов з кімнати, тоненький дзвінок телефону знову тривожить заклопотаного коменданта.

— Що?.. Так. Комендант. Слухаю. Високий? У пенсне? Рудуватий?.. Комендант так і прикипів до трубки, на низькому лобі виступили краплі поту. — Негайно? Так. Слухаю.

Потім поклав трубку і злякано подививсь на двері.

— „Він... Він! Обдурих мене. Чи може помилка. Та ні. Всі прикмети сходяться“. І комендант вилаявся. — Щоб отакого з рук випустити! А? допитував, дивився документи — і прогавив! — Комендант бере другу трубку й кричить щосили:

— Дежурного по станції! Нема? А? Нема? Негайно покличте!.. Поїзд пішов? Давно? — і кинувши трубку він відхилився на спинку крісла.

— Прогавив! Чорт! — і заскреготав зубами.

5

Поїзд рушив. Попливли назад вагони, семафори, станційні будівлі, домки передмістя. У вагоні — тиск, ні сісти, ні стати. Марно пошукавши місця, Агава вийшов у тамбур.

Агава стояв біля вікна. Сперед очей давно вже зникли робітничі квартали Обводного, і тепер ледве маячили димарі Обухівського заводу, де він провів перші роки свідомого життя. Звідти після революції 1905 року пішов він разом з дружиною на заслання.

Замисливсь Агава. Але галас, що чувся з вагону, не давав зосередитись. Зайшов у вагон.

— Ти, матері твій сто чортів, тільки про землю й думаєш!.. А ювати? — кричав Панконен. — Ти тому й поспішаєш тепер забрати земельку та ліс... а там чорт з нею, з революцією! Неправда, скажеш?

— А звісно, візьму землю — і господарювати! А хіба й тобі ще не дадуть?

— А обробляти чим? Добре тобі, що в тебе наймити, мабуть, є... а я з чим? Хіба... — і він тикнув йому під ніс великі м'язисті руки.

— Ти чого тикаєш? У мене не такі, чи що? — огризався Пянтоїв. Він розчервонівся, сірі очі його блищали. Зостався б краще з Вейне! Туди тобі й дорога!

— Вейне пішов тобі землю добувати, оту саму землю, яку ти спішиш ділити!

Солдати, що ввесь час стежили за сваркою, знову по-
лягали.

— Ще ведмідь у лісі, а карел шкуру дере,— кинув солдат з верхньої полиці.

Всі зареготали. Агава сів на край лавки й пильно роздивлявся на обох солдатів. Пянтоїв трохи стих. Він перевів очі на вікно. Замок.

— Мабуть, фельдфебелем був. Офіцерський підлиза. А тепер, бач, землю їде ділити...

Після невеличкої павзи знову кинув Панконен:

— А ти їдь, воюй! Чи й не революціонер знайшовся! Пішов би з Вейне... Такий же, як і ти...

З верхньої полиці зліз маленький з рудим волоссям солдат. Мовчки закрутив в газетку махорки й підсів до Пянтоїва.

— Значить, ти земельку ділити хочеш? Так, наділимо,— з усмішкою почав Харлампієв.— Мій дід колись розказував, як їх наділяли земелькою, лісом. За грошики наділяли.

— Так ти думаєш, що й тепер за гроші? А хвороби вони не хотять? За що ж воював я всі ці роки? — перебив Пянтоїв Харлампієва.

— Та зажди — воював! Ти ж сам казав, що й на позиціях не був, а земельки, бач, тепер вимагаєш, та ще й без грошей. Але такому, як ти, і за гроші не дадуть. Ти ж пам'ятаєш, сам мені розказував: у тебе стільки тої землі, що й обробити сам не встигаєш! А тобі все мало! Куркуль ти та й годі! Фельдфебель царської ручки,—пихкаючи цигаркою, спокійно говорив Харлампієв.

— Виходить, земелька є та й ще хочеться? Лісу, може, га? А воювати за ту земельку, так хай Вейне воює? Сволочти, як і отой офіцер,—втрутився Панконен. Він підвівся, плюнув на підлогу, розтер чоботом, вилаявся ще раз і ліг на горішню полицю. Пянтоїв, стиснувши кулаки, дивився у вікно.

У вагоні ставало все вільніше. На кожній зупинці натовп сірі люди звільняли жовті полиці. Вигідніше вмоєтившись, Агава почав куняти. Збудив його солдат з пенсне на довгому червоному носі.

— Не спить, незабаром Петрозаводськ. Ви ж, здається, там зісдаєте?

Хоч у вагоні було темно, але Агава бачив його обличчя, і воно видалось йому знайомим:

— Пенсне, довгий ніс... Та де ж я його бачив? — марно намагався він пригадати, аж поки поїзд прибув до Петрозаводська.

6

Навколо стояла ще чорна пуста ніч, коли на 404 кілометрі від Петрограду Агава вийшов на перон.

Скрізь було мертво. Тільки солдати брязкали казанками, поспішали до міста.
Петрозаводськ...

Колись Агава працював тут на Олександрівському заводі. Але тоді ще не було тут залізниці, її збудували аж під війну. 1905 року Агава прийшов сюди з дружиною пішки, на руках несучи дитину. Як довго йшли вони тоді! А тепер... двадцять годин найтихшої їзди — і край.

От і знайома, вкрита тепер снігом, дорога; от і річка... Аж ось триповерхова в'язниця, де він сидів колись.

Онде вікно його камери. З нього, якщо держатися руками за ґрати, видно чорно-синє Онезьке озеро і синю стіну лісу Заонежжя. От і двір, куди щодня випускали арештованих на прогулянку... от і цей мур високий. Все, як було... Тільки тепер зима, а тоді було літо. Мокре, дощове, Олонецьке літо. А влітку ж ще важче сидіти за ґратами!

Тепер тут було порожньо. Революція все змінила. Навіть там, де колись була вивіска:

„ОЛОНЕЦКАЯ ГУБЕРНСКАЯ ТЮРЬМА“

тепер виднілася тільки сіра брудна пляма.

Агава раптом повертає і спішить просто до Онезького заводу...

* * *

У Петрозаводську — губернії після революції господарювала есерівська „Губерська Рада“ під головуванням Кунджієва. Більшовики там були в меншості. Сам голова Ради, Кунджієв вважав себе за анархіста.

Замість працювати рада все дебатувала, чи визнавати їй Раді Народніх Комісарів та жовтневу революцію, щоразу категорично відкидаючи все, що нагадувало справжню радянську владу, якої добивалась більшовицька фракція.

Та кінець-кінцем події в центрі закріпили позиції більшовиків і в Петрозаводську. Тоді туди прибуло кілька робітників для роботи в раді, з ними прибув і Агава Ялмар — старий робітник підпільник. Становище було критичне, обставини вимагали рішучих дій. Есери розгорнули шалену агітацію проти революції, на місцях починалися заколоти. Під натиском есерів знову організовано земські управи, що й стали організаторами протирадянського руху; державні посади обсаджено офіцерами, що стікалися сюди звідусіль. Серед інших прибув сюди й Вейнманен. Лишатися надалі в столиці було небезпечно: полк його перейшов до більшовиків, це не обіцяло нічого гарного офіцерові Вейнманенові. Треба було зникнути, і, звичайно, зникнути на північ, — там, принаймні, рідні ближче: дружина його, злякавшись революційних подій, давно втекла до батьків у Гельсінгфорс.

В Петрозаводську Вейнманен довгий час не міг нікого знайти: ні есерівського комітету, ні своїх дореволюційних знайомих.

Якось, ідучи по „Маринці“, головній вулиці Петрозаводська, що одним кінцем упиралася в Онезьке озеро, а другим — у будинки губернатора, Вейнманен зустрів Мітропольського, давнього, ще з школи, свого знайомого, офіцера з того самого полку, де й він служив. Мітропольський давно, ще під час першого виступу більшовиків, утік із столиці, не попередивши нікого з офіцерів, отже всі й думали, що його вбито. А тут і зустрілися.

Привітавшись, пішли до Вейнманена, що жив в одного лісопромисловця, знайомого свого батька.

— Я думав, що тебе вбито, Вейнманен, — дивувався Мітропольський. — Там же так розправлялась ця озвіріла маса солдатів! Як ти вирвався? Я, знаєш, ледве добрався сюди. Тут вони хоч не такі озвірілі... Та й нашого брата скільки хочеш!

— Розбіглися ми. Розбіглися, як миші, налякавшись. Хто куди. Хто в Сибір. Хто на Україну. Хто на Дін, — з жалем промовив Вейнманен, уп'явши очі в підлогу, наче соромлячись когось.

— Так, так, — зітхнув Мітропольський. — Тепер і зібрати важко. І це кращі сини Росії! — скрикнув він і заходив по кімнаті. — Виходить, наше життя кінчилось? Проминуло як сон, як дитячі роки і, здається, вже ніколи не повернеться знову? Так? Тепер житимуть вони, — солдатня, мужва... А ми можемо тільки замерзнути в північному снігові, — після довгої мовчанки кинув він, витираючи шкельця свого пенсне. Вейнманен мовчки дивився на розгублене обличчя Мітропольського й не вірив, що цій згорблений, переляканий чоловічок, це той самий закоханий у вояччині Мітропольський, котрий мріяв колись про блискучу військову кар'єру, мріяв керувати великими военними подіями. Маленький Наполеон чи Суворов... а тепер...

— Холодно тут на півночі. В цих шинелях не нагрієшся! — наче виправдуючись мовив Мітропольський, дивлячись у вікно, за яким біла хуртовина, і додав: — А в тебе тепло... затишно... В кого це ти зупинився?

— Давні родичі. Господар — власник великого тартака. Щоправда, революція заглянула і до нього; сина розстріляно в Пітері. Там — страх, що діється! Тут хоч спокійно. Ти от і досі ще погони носиш. Ви тут сила, я дещо вже чув про вас!

— Ми були тут силою, це певніше. Були! Нас боялися тут більшовики. А тепер вони гору беруть. Рада, де ми керували колись, стала більшовицькою. Полетіли геть Кунжієви, Шишкіни, Матвєєви й наші офіцери. Треба шукати вихід!.. Бо як тільки вони дізнаються про червоний Петроград — нашим тут кінець! Ти ж знаєш, які вони варвари! Для них нічого свя-

того, нічого... Словом, сила — вони, — безпорадно кінчив Мітропольський.

— Але ж і ви ще сила тут. Вас бояться. Вас багато.

— Нас бояться? — здивовано протяг Мітропольський. — Пусте, їм просто часу немає до нас узятись. А втім, можливо, що вони ще й прийдуть до нас... Вони ж організують тепер червоний полк, значить, їм погрібні будуть і командири, а в них їх немає. Розумієш, — немає! Але жоден з нас до них не піде!

Довго розмовляли вони того вечора. Прощаючись, Мітропольський згадав:

— А знаєш, де Плющін-Плющевський? — і не чекаючи відповіді, процідив, кусаючи губи: — Продався, сучий син! Більшовикам продався! Він тепер у штабі їх працює в справі організації червоної армії.

— Від нього можна було чекати, — сказав Вейнманен, зачиняючи двері за Мітропольським.

Коли Мітропольський пішов від Вейнманена, господиня принесла йому вечеряти. Слідом прийшов і сам господар.

— Кажуть, у Пітері вже знову власть перейшла до рук поміркованих. Леніна повісили. Троцькому голову відірвали! Господиня перехрестилась.

— Дай боже! Відплати їм, господи, за нашу дитину милу. Такого хлопця розстріляти! — хлипала вона.

— Не плач, скоро ми їх стрілятимемо. Петрозаводськ аж вирує через незадоволення. Рознесуть їхню фракцію разом з приміщеннями!

Господар любив кожного вечора заходити до Вейнманена й розказати останні новини. Він приносив найсвіжіші відомості з Петрограда, з Мурманська, Москви. Знав про всі воєнні події. При кожній розмові господар неодмінно згадував про свого сина.

— А знаєте, генерал Хомутов, і той виступив проти розстрілу мого сина. Ну, звичайно, тепер не знайти таких вояк, як мій син! Куди там!

Вейнманен майже ніколи не слухав старого, — так набридло йому це базікання. Але й не перечив йому, мовчки чекаючи, коли старі вговоряться й дадуть йому спокій. Коли вони пішли геть, він ліг, але думки ще довго не давали йому заснути...

7

Через кілька днів після організації першого червоного полку Петрозаводська більшовики призначили збори офіцерів. На порядку денному стояло питання про перехід офіцерів на службу в червоній армії. Збори були призначені в Комерційному клубі.

Вейнманен вирішив неодмінно побувати на цих зборах, зайшов по дорозі до Мітропольського.

У того сидів офіцер Серебрянський.

— Еро Ерихович Вейнманен, офіцер штабу гвардійського корпусу. Мій старий приятель. На нього можна цілком покластись, — рекомендував господар.

Серебрянський привітався й зараз же заговорив далі, тримаючи в руках телеграму Мурманської ради.

— В Мурманську організовано раду з куди чесніших людей, ніж тут! До того ж там вже є військова рада з представників Англії та Франції. Керує там геть усім майор Фоссет та Лятатинері. Там стоять крейсери „Глорія“ і „Коркен“. Це єдина наша надія! Отже ми повинні орієнтуватися на Мурманськ.

Скінчивши, Серебрянський вижидально подивився на маленьке обличчя Мітропольського, хоч і знав наперед, що той його не підтримає. Треба все ж довідатися, яким духом дихає і цей Мітропольський, і офіцери, що пробувають під його впливом. За цим, власне, й прийшов Серебрянський.

— Я вважаю, що покладати великі надії на союзників нам не доводиться. Вони ще за горами десь, а німець вже в Росії. Отже, німець, наша єдина надія, — тонким голосом відповів Мітропольський Серебрянському.

— Але ж німцям продались більшовики, — значить, і німці допомагають більшовикам. Нам не годиться з ними брататись! Ні, єдине, що врятує всю Росію — це Мурманськ! — сердито кинув Серебрянський і підвівся. — У всякому разі тепер не час нам розводити дискусію. Зараз нам потрібний контакт. Ти, я знаю, проти більшовиків. Так знай: сьогодні на зборах твої люди повинні не піддатись на агітацію більшовиків.

— Це я знаю... Але ж я вірю лише німцєві... — знову почав своєї Мітропольський.

Серебрянський розсердився. Він вихопив з кишені телеграму й тикнув її Мітропольському:

— Читай! — а сам звернувся до Вейнманена: — А як ви на це дивитесь?

— Тепер так важко зорієнтуватись, що й сам не знаєш, за ким іти... Я ще навіть не зважив обставин... Звичайно, надій більше на союзників. А проте, не знаю, я тут людина нова, — він посміхнувся якось дивно.

Це сподобалось Серебрянському.

— Звичайно, так! Лише ідіоти можуть боронити німця. Ідіоти! Ви розумієте? І вони, і більшовики — це загибель нашій славній країні! — піднесено закінчив він, підводячись зза столу.

Мітропольський зачитав телеграму:

Всім! Всім! Всім!

Військо Вільгельма 2-го йде в глибину нашої країни, загрожуючи здобуткам революції.

Ради безсилі спинити наступ німців. Раднарком продає інтереси Росії. Мурманська Крайова Рада вкупі з усією демократією краю не може погодитися з політикою Уряду.

Ми не можемо допустити, щоб військо Вільгельма захопило Росію через Фінляндію. Мурманська Рада закликає заплямувати політику Раднаркому, як негідну; закликає всі революційні сили оборонити країну від загибелі; вимагає безумовної згоди із союзниками для боротьби з німецьким юнкерством.

Політика Раднаркому веде проти революції
Мурманська крайова Рада — Юр'є

Скінчивши, Мітропольський підвів голову.

— Оце так рада! Здорово! — і крізь шкельця пенсне глянув на Вейнманена: — значить і ти держиш курс на свій Мурманськ? Вважаєш, що тільки союзники й вивезуть тебе? — іронічно спитався він. — Я все ж більш вірю німцям. Цей не обдурить. От з ним і треба нам іти, а там побачимо згодом. У всякім разі Росія завжди буде Росією!

— Для німця лишиться Росія... А ви... Кому ви тоді потрібні? — кричав уже Серебрянський.

— Так само й для союзників, — відповів квапливо Мітропольський.

Вейнманен мовчав. Він бачив, що на стороні Серебрянського дійсно більше шансів, та, щоб не розсердити Мітропольського, він не сказав нічого. Так, не погодившись, вони рушили й на збори, до комерційного клубу, де застали вже силу офіцерів, украй схвилованих та розгублених.

Одні сиділи мовчки по куточках, заглибившись у думки — „що ж діяти, куди йти?“ — інші, стоячи купками, стиха розмовляли. Хтось закинув про телеграму Мурманської ради — і почалися жваві дебати. Більшість стала на бік союзників. Військова рада, про яку тут так багато говорили, переважно була на боці союзників. На позиціях німецької орієнтації залилось небагато, боронили ж цю орієнтацію тільки Мітропольський та ще кілька душ.

Офіцери союзницької орієнтації перед зборами розвинули шадену агітацію, Серебрянський козиряв телеграмою Мурманської ради.

— Це не ваша! Не ваша! Німці ще не спроможні так швидко приборкати більшовицький бунт!.

— Німець забрав Псков, — підступає до Пітера. Він наша єдина надія! А союзники чорт зна де! — крикнув з гурту Мітропольський. Його ніхто й не чув: хрипкий бас Серебрянського глушив усіх. В таборі Мітропольського залилось лише кілька душ, але він не здавався. Він гордо твердив:

— Німець наша надія!

Раптом суперечки урвались, і очі всіх звернулися до дверей, звідки до залі увійшло кілька червоногвардійців. Дехто з них сів до столу, інші посідали серед офіцерів.

В залі запанувала тиша. Офіцери не зводили очей з заклопотаних блідих комісарів. Стиха про щось порадившись з іншими товаришами червоногвардійцями, зза столу підвівся Агава і, дивлячись просто в натовп офіцерів, заговорив до них просто, не хапаючись і не хвилюючись, неначе в гурті своїх друзів:

— Революція докотилася й до нас. Рада Петрозаводська провадила зрадницьку політику, вона зв'язалася з есерами, прод ла інтереси революції. В Мурманську рада також продалася союзникам. Контрреволюціонери сподіваються при допомозі союзників відновити владу поміщиків. Вони щодня розсилають на місця отакі телеграми...— і він витяг з кишені знайому офіцерам телеграму за підписом Юр'єва і підніс її над головою, на мить замовкнувши.

Офіцери збентежилися. Виявляється, що більшовики вже знають цю таємницю! Серебрянський аж підскочив, почувши про телеграму, якою він так агітував за союзницьку орієнтацію. Комісар Агава, виходить, його роззброїв. Мітропольський глянув на Вейнманена і стиха промовив:

— Мій табір пошириться опісля зборів...

А комісар Агава провадив:

— Але ми не допустимо, щоб якась там сволоч знову добивалася влади! Ми знищили владу поміщиків, ми знищимо й цю наволоч, що вже гуртується в Мурманську! Пролетарі Петрограда розіб'ють білогвардійські полки там! Наші частини, складені з пролетарів Олонії, теж не занепадуть ду- хом! Наш перший петрозаводський полк і другий комуністичний полк особливого призначення не дадуть, щоб у нашому краю звили свої кубла білогвардійські пташки Англії, Франції. Ми тепер сила! В наших руках є зброя! І от я звертаюся до вас. Іти вам нема куди. Підете до союзників, їх завтра розтрощать наші полки; підете до німця... а хіба його доля краща буде? Ще гірша!

При останніх словах Серебрянський зиркнув на Мітропольського, але той, хоч і помітив його погляд, не обернувся.

— Знаю, більшості з вас не хочеться служити більшовикам. Ви рветесь до Франції, німців. Але ж не всі. От до цих я, комісар, представник більшовицької ради, і звертаюся з пропозицією лишитися у нас і вкупі з нами йти проти білогвардійської сволоти... Ну, то як, підемо?— просто й щиро запитав він.

Зала напружено мовчала. Мовчав і комісар, пильно вдивляючись у ці ворожі обличчя. Нарешті, після довгої мовчанки підводиться Вейнманен у сине-зеленій шинелі і йде до трибуни. Оглянув присутніх, хрипко промовив:

— Вважаю, що нам нема про що говорити. Офіцерство, що стоїть на захисті інтересів великої Росії, не піде на зраду. Воно з більшовиками не піде. Проти вас повстає народ! От Мурман повстав. Мурман, з'єднавшись із союзниками, врятує нову Росію.

Мітропольський аж підскочив:

— Брехня! Тільки німень врятує Росію!

В залі знявся сміх. Вейнманен, переждавши хвилину, повернувся до президії й промовив:

— Дуже дякуємо за запрошення, але ми з запроданими своєї батьківщини не будемо.

І пішов на місце.

Зала мовчала. Тільки біля Мітропольського перешіптувалось кілька офіцерів, але й з них ніхто не виступав.

Тоді слово знову взяв Агава.

— Значить, ви відмовились служити на користь пролетаріату? Ну, що ж... Справа ваша. Але не вважайте, що це все офіцерство. Кращі споміж вас пішли з нами.

— То зрадники продались вам! — гукнув Серебрявський, та Агава наче й не чув його.

— Що ж, панове офіцери, — підкреслив він це звертання, — силувати вас не будемо. Вольному — воля! Ідіть до союзників... Ідіть до німців... Але пам'ятайте: революція знищить усе, що стоятиме на її шляху. Пам'ятайте це. До побачення.

Комісар Агава повернувся і пішов до дверей. За ним вийшли і всі інші червоногвардійці, залишивши в залі самих офіцерів.

ХРОНІКА ЖИТТЯ

ТЕЛЕГРАМА. СПІШНА. ПЕТРОЗАВОДСЬК
ГОЛОВІ ПЕТРОГРАДСЬКОЇ ТРУДОВОЇ КОМУНИ
МІСЬКА РАДА ЕСЕРІВСЬКА РОЗПУЩЕНА УТВОРЕНО
ПЕТРОЗАВОДСЬКУ РАДУ РОБІТНИЧИХ І ЧЕРВОНОАР-
МІЙСЬКИХ ДЕПУТАТІВ В КІЛЬКОСТІ 60. В РАДІ БІЛЬ-
ШІСТЬ БІЛЬШОВИКІВ 12 ЛІВИХ ЕСЕРІВ 5 СОЦ.—ДЕМ.
ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ І ДВА АНАРХІСТИ ПРАВИХ ЕСЕРІВ
НЕМАЄ.

В районі Навантсаарі — Виборг ідуть бої з білою гвардією. В п'ятихню червоні загони взяли багато в полон білих. Забрано багато зброї й продовольчих запасів. Біла гвардія відступає... Маренгейм дав наказ мобілізувати в армію все населення здатне носити зброю по всій Естоботницькій Області.

ДЕКРЕТОМ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО ВИ-
КОНАВЧОГО КОМІТЕТУ УСТАНОВЧІ ЗБОРИ РОЗПУЩЕНО.
РОБІТНИКИ ІЖОРСЬКОГО СУДОБУДІВЕЛЬНОГО, ПУ-

ТИЛОВСЬКОГО ВІТАЮТЬ РАДУ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ,
ІІ ПОЛІТИКУ ДО ВСІХ КОНТРРЕВОЛЮЦІОНЕРІВ ЗРАДНИ-
КІВ, БАНКІРІВ, КАПІТАЛІСТІВ — СМЕРТЬ ЇМ!

НА ЗАКЛИК РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ МИ, ЯК
ОДИН, ПІДЕМ НА БІЙ ЗА РАДЯНСЬКУ ВЛАДУ, ВСІ СТА-
НЕМО ПІД ЗНАМЕНА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ, ВСІ ЗА
СОЦІАЛІЗМ, ЗА ПРОЛЕТАРСЬКУ РЕВОЛЮЦІЮ!

Манергейм вітає фон-дер Гольца:

На прохання фінського уряду могутня німецька армія прибула в Фін-
ляндію. Вона допоможе нам прогнати більшовицьких комісарів.

КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНІ ВИСТУПИ В КЕМІ ЛІКВІДОВАНІ;
КЕРІВНИКИ БІЛОГВАРДІЙЦІ АРЕШТОВАНІ; ВСІ РЕШТКИ,
ЩО ЗУМІЛИ ЗАВЧАСНО ВИБРАТИСЯ З КЕМІ, ЗГУРТУВА-
ЛИСЯ В УХТІ.

В КЕМІ ГОЛОВНИМ БІЛОГВАРДІЙСЬКИМ ДІЯЧЕМ БУВ
НІМЕЦЬКИЙ ПОЛКОВНИК МАЛЬМ І ЙОГО ПОМІЧНИК
ФІНСЬКИЙ КАПІТАН — СИПАЛО СЕРЕД ФІНСЬКИХ БІЛО-
ГВАРДІЙЦІВ БАГАТО РОСІЙСЬКИХ ОФІЦЕРІВ.

8

Збори згуртували офіцерство. Воно почувало тепер себе
організованою і, головне, одноставною силою, — адже тільки
одиниці — та й ті неширо — перейшли на бік більшовиків:
козачий офіцер Сачков та з ним ще кілька душ. Зате всі інші
ще щільніше згуртувалися круг Серебрянського, що вже не
ховаючись виступав проти більшовицької ради. В цьому під-
тримував його і Мітропольський, хоч ще й тримався він ні-
мецької ор'єнтації.

У всякому разі думка повстати проти ради належала Міт-
ропольському, що перший же зв'язався і з Сачковим, якого
більшовики призначили в той час на командира залізничного
загону.

Виявилось, що гаятись не можна, отже Серебрянський,
Вейнманен і Мітропольський заходились нашвидку розроблю-
вати проект наступу та організації офіцерів.

Коли все було підготовлено, в квартирі Скачкова відбулася
нарада. Прийшли Вейнманен, Серебрянський, Мітропольський
та ще кілька офіцерів з залізничного загону, що свого часу
нібито перейшли на бік червоних. Головував сам господар —
високий, із сережкою у вусі, полковник Сачков.

— Так от, панове, динамітом ми забезпечені. Завтра, як
тільки почнеться парад, ми висадимо в повітря будинок ви-
конкому. Батальйон мій буде наготові. А ви повинні відпо-
відно організувати свої частини з офіцерів. Вибух станеться

о дванадцятій годині. Обов'язки розподіляємо так: Серебрянський керує всією операцією вкупі зо мною, Вейнманен керує нападом на будинки. Вся операція триває не довше, як півгодини. Ніяких арештів. Смерть усім. Ми повинні ліквідувати всю голову. От увесь план.

Після довгої мовчанки перший заговорив Мітропольський.

— Я цілком схвалюю пропозиції пана полковника і хочу тільки додати, що на мою думку треба ще призначити штаб, який зараз же після розгону більшовиків повинен керувати справами губернії й міста.

Серебрянський зиркнув на Сачкова, — розумієте, мовляв, чого хоче цей представник німецької орієнтації? І зараз же заговорив:

— Я пропоную обрати до штабу Сачкова, Вейнманена.

— І Серебрянського, — похопився вставити Сачков. Серебрянський уклонився.

Мітропольський запитливо поглянув на Вейнманена — чи не підтримає хоч цей його, але Вейнманен мовчки протирав шкельця пенсне. Мітропольський скипів, — так от як, панове? Його, Мітропольського, значить, геть, — але стримався і мовчки залишив кімнату.

— Продасть! — скрикнув Серебрянський. — Неодмінно продасть, якщо не заткнемо йому рот!

— Тобто? — примружився господар.

— Застрелити.

Вейнманен почав доводити, що Мітропольський навряд чи зрадить, але Серебрянський переміг: вирішили негайно розшукати Мітропольського і, якщо він не погодиться мовчати про виступ, застрелити. Доручивши цю справу Серебрянському, — збори розійшлися, — треба було готуватися до завтра.

9

Вискочивши з квартири полковника Сачкова, ображений Мітропольський довго стояв на розі вулиці, тамуючи люті і хвилювання. Йому, організаторові всієї справи, ініціаторові всього цього збройного виступу, не довіряють! Його Мітропольського, бояться допустити до керівництва!

Образа пекла його. Він хотів був вернутися до них, сказати їм щирю свою думку про них, про всіх цих Сачкових та Серебрянських, але пересилив себе і поплентався додому — в свою порожню по кілька днів нетоплену кімнату. Хай радяться без нього, хай, — він покаже їм, на що здатний Мітропольський, коли ображено його честь! Вони не довіряють йому? — гаразд. Вони ще пожалують за цим! І він цілісіньку ніч ходив з кутка в кут, обмірковуючи страшну свою помсту, а коли сіре світло ранку розлилось у кімнаті, він сів до столу й заходився писати, час-від-часу відкладаючи геть ручку й витираючи

краплі холодного поту. Не раз хотілось йому подерти ці дрібно списані аркуші, але досить було йому зг дати про вчорашню образу — і він знову хапався писати, не перечитуючи, не міркуючи. Скінчивши, одягся й вийшов з дому. Ішов провулками в напрямку губвиконкому, уникаючи зустрічей, байдуже відповідаючи на привітання знайомих офіцерів. На майдані перед будинком губвиконкому завагався. Може повернутись?.. Кинути все це й спокійно чекати? Щоб не звертати увагу прохожих, він сів на лаву, що стояла оподалік. Треба було подумати й вирішити остаточно: викрити чи ні? І якщо викриє — що тоді буде з ним самим? Вони скажуть, що це він, Мітропольський подав їм цю думку. Що це він був ініціатором цієї справи. Що тоді? Розстріл. Алеж і подарувати таку образу, не помститись... Ні, цього він не може! І схопившись з лави, він кинувся до дверей губвиконкому. Увійшов до кімнати вартового, подав конверта.

— Комісарові особисто. Передайте негайно.

Коли біг додому, його мучили думки про те, як бути далі? Ховатися? Зникати? Адже Серебрянський, дізнавшись про все, теж не подарує йому. Застрелить, звичайно, як пса, уб'є. Але де дітись? Він нервуючись ходив по кімнаті, потім, щоб забути тріхи, почав перечитувати старі листи від дружини, що залилася десь у Москві... За цим ділом і застав його Вейнманен. Насилу зводячи дух, як після довгого бігу, він зашепотів, не вітаючись:

— Тікай! Тікай, поки не пізно...

Тонкі висхлі губи Мітропольського затремітіли, але він стримав своє хвилювання.

— Не твоє діло, — сухо й суворо відповів він.

— Отямся! Отямся! — шепотів Вейнманен. — Пожальй себе! Вони ж хочуть тебе вбити... Иди... Поки є час... І...

Але Мітропольський, наче не чуючи його, підійшов до столу, витяг з шухляди аркуш паперу і, не кваплячись, почав щось писати.

— Говорити нема про що, — підвів він очі на Вейнманена. — Я тобі все сказав. Иди собі до... Серебрянського.

Це прозвучало як образа.

— Ну що ж... тоді прощай! Колись жалкуватимеш, та пізно буде...

Мітропольський засміявся.

— Чого ти смієшся? Чого? — спинився в дверях Вейнманен.

— З тебе.

Це остаточно образило Вейнманена, і він кинувся у двері. Коли він вибіг з кімнати, Мітропольський знову взявся до листа.

Писав, перечитував і знову писав, позираючи інколи на годинника. Наближався час вибуху... якого не буде? Замість нього буде арешт... Ну що ж... нехай... Мітропольський ще раз

прочитав свого листа до дружини, і дивна гримаса скривила його обличчя — не знати було, сміється він, чи збирається плакати...

10

Серебрянський з поручником спинився перед дверима й прислухалися; в кімнаті Мітропольського було тихо. Серебрянський постукав.

— Злякався, гад! — шепнув Серебрянський і враз рвонув двері. Переступивши поріг, він здригнувся і подався назад: на рушнику, прив'язаному до бильців ліжка, висів Мітропольський.

— Завісився! — і Серебрянський дивно якимось засміявся. — Собаці собача й смерть! — і спохватився: — А ще офіцером був!

І Серебрянський вилетів на вулицю, а за ним вибіг і поручник, затиснувши в руці невеличкий аркуш паперу.

Коли Сачкову розповіли про самогубство Мітропольського, він не здивувався: так воно, власне, й мало бути. Добре, що обійшлося без їхнього втручання. На тому й кінчилися розмови про бідолошного Мітропольського, — і не до того було, треба було братись до справи. Та інші офіцери й не знали нічого про цю пригоду, — Сачков навмисне не розповів їм, — нащо їх хвилювати перед виступом. Отже тільки маленького поручника засмутила доля Мітропольського, надто як прочитав він пам'ятного листа, якого захопив на столі самогубця і якого потім старанно заклеїв у конверт з готовою вже адресою.

11

Вейнманен щаслива людина: щастило йому і в дитинстві, і в юнацтві, в школі і в університеті, щастило йому на військовій службі. Користався авторитетом серед офіцерства, майже щороку діставав нагороди, що, правда, казали про нього, що нагороди ті одержував він за подарунки начальству. Було з чого й ті подарунки робити: батько щомісяця присилав великі гроші. Можна було й погуляти — і Вейнманен гуляв. Гуляв аж доки революція вдарила. Але доля й тоді не відчуралась його. Одне слово — щастить йому. Солдати, збаламучені більшовиками, — хотіли розстріляти... втік. За агітацію в Петрограді комендант мало не арештував... Утік. Так і в Петрозаводську. Був у самісінькій центрі антибільшовицької організації — врятувався. Не розстріляли. А сталося це дуже просто.

Тої ночі, на яку призначений був виступ, він спізнився. Коли прибіг у призначене місце, там не було вже нічого й нікого. Він повернувся додому і ранком послав господаря на розвідку. А дізнавшись від господаря, що і як, Вейнманен склав

свої речі і, не чекаючи появи більшовиків у квартирі, втік на хутір Соломене, звідки сподівався добратись додому.

Одне слово — щаслива людина Вейнманен.

— Ви добре загрийтесь, дорога ваша далека, — казав сивий дідусь, коли Вейнманен роздягся в його хаті. — Хочби завірюхи не було, а то ще заблудимо, — прислухався він до виття березневого вітру за стінами хати. — Ач, гуде! Зима та й зима, а хліба кат-ма, як той казав. А тепер і заробити нема де, такий світ настав. На тартаку теж якусь революцію роблять, бодай їм робило!

— А у вас багато більшовиків? — спало на думку Вейнманенові розпитати про місцеві більшовицькі сили. — Як вони тут у вас?

— І не згадуй, синку! Там і твого батька добре обскубли! Кажуть, що декого з вашої родини вже й у живих немає. Тартаки стоять... Кругом голод... А вони ото тільки пісень співають... Тервациональ якийсь...

Вістка дідова стривожила Вейнманена. Що революція не минула його батька, це він знав, але що саме скоїлось там? Але й дід нічого добре не знав.

— Всяке говорять... а там... хто його знає...

Ця непевність ще дужче бентежила Вейнманена. Треба завтра ж рушати додому. Отже, наказавши дідові приготувати ліжко, він ліг заснути. На ранок хуртовина ушухла. Сніг, що випав звечора, добре злігся, і лижви легко ковзали по його поверхні. Спочатку помалу йшли озером, потім старий поглянув на ліс навкруги, махнув рукою і повернув убік. Вейнманен рушив за ним. Тепер він був спокійний, загроза смерті минулася. Вейнманен навіть завів тихої пісні, снуючи спокійні затишні думки. От він знову на лижвах... як колись... Бувало він ціліснінький день бігав на лижвах біля тартака. Пригадує він і той день, коли батько перші лижви зробив йому. Це було справжнє свято! Він добре це пам'ятає. Того вечора привезли з лісу забитого робітника тартака... І малий Вейнманен ходив до хати вбитого старого. Агави. Як плакав тоді його син!

Вейнманен на мить спинився, шукаючи поглядом постать діда попереду. Навкруги, скільки око сягає — сніговий простір. Сліною стоїть ліс, зтягнутий білим серпанком; далі за лісом тягнеться озеро, вкрите таким же нетоптаним снігом. Тут немає кому топтати сніг; хібащо якийсь звір пробіжить, кинувши ледве помітні слди своїх лап на білому килимі, якого жоден майстер не витче, опріч одної майстрині — зими карельської.

Дід стояв на дні невеличкого ярка й розтирав руки. Вейнманен відірвав очі від снігової далі, махнув кілька встріляно тавами й став поруч діда.

Райскімякі.

— Цією долиною верстов із сорок, а там і тартак твого батька,—мовив дід і знозу побіг.

— Доведеться десь заночувати,—кинув йому навздогін Вейнманен.

Але дід не чув,—він летів далі й далі. Вейнманена зламала втома. Ще поки біг по рівному, почував себе добре, та коли вийшли на горовиту місцину—незвичка давалася в знаки. Він стишив біг і під монотонний шурхіт лижов знову поринув у спогади. Той забитий на тартаку—Агава. І комісар, що виступав на зборах, теж Агава. Може син? Той теж трохи рудуватий. Щоправда, цей уже сивуватий... Алеж—час! Мабуть таки син! Звичайно. Треба все це перевірити.

Пізно ввечері спинилися на ночівлю в хаті край села. Після вечері Вейнманенові постелили на невеличкому ліжку; дід і господар полгали в сусідній кімнаті. Довго не спалося Вейнманенові. Щеміли стомлені ноги, горіло від вітру лице. Прислухаючись до вітру, що рвав дерев'яний дах, Вейнманен почув уривки розмови діда—провідника з господарем.

— Там, у Петрозаводську, каверзує, кажуть, той політичний засланець, що до революції жив туг—Агава, а на ім'я Ялмар, здається,—казав господар. Дід говорив тихше, його Вейнманен не міг чути.—Він, кажуть, недалечко тут жив. На тартаку в офіцерового батька служив,—додав господар.

Виходить, Вейнманен не помилюся.

Згодом розмови стихли, й Вейнманен заснув. Вранці, коли Вейнманен оглядав ліжки, до кімнати зайшов господар.

— А чому це діда й досі немає?—спитав Вейнманен.

— Та поїхав дізнатися, що там робиться у вас дома... Може туди й їхати не можна... Чутки всякі, знаєте...

І справді, повернувшись смерком, дід привіз дуже невеселі новини. Багько втік за кордон до Фінляндії, застреливши перед втечею керівника ради на тартаку. Отже, треба було поміркувати, що ж робити далі.

Повертатися до міста не можна. Їхати додому—розстріляють. Залишається одно—Фінляндія. Підрахувавши свої гроші, Вейнманен злякався: так мало їх було. А втім треба діяти. Він покликав діда і, за допомогою господаря, умовив таки цього старого провідника довести його аж до кордону.

12

— Ще один такий збіг обставин, і ми їх усіх переловимо!—сміючись казав Агава, плескаючи по плечі комісара полку для особливих доручень—Сміх та й годі!

І враз споважнів:—а коли б не випадок... сьогодні ми леб з тобою мертві! Зате надалі наука нам,—не довіряти Коля гадам! Добре, що хоч у день виступу наші про все вікіого. в встигли зліквідувати. Молодці хлопці! Не довлять розвідку. ота їх агітує, а вони—до нас!

— А мені й з їхніх один листа про це прислав,— сказав комісар.

— Де ж він тепер? — розгортаючи листа Мітропольського, спитався Агава.

— Завісився.

— Злякався, значить. Сам, видно, причетний був,— і Агава почав читати листа, спершу не уважно, а далі все з більшою цікавістю.

В кімнаті, крім Агави й комісара, не було нікого. Вони зійшлися тут, щоб поділитися думками про події, про все те, що сталося.

А сталося все так, як ніхто з офіцерів не сподівався. Той ночі, коли мала відбутися ліквідація більшовицької фракції, загін залізничників, замість виступити проти більшовиків, заарештував своїх офіцерів і видав комісарові. Змову зараз же викрили і Сачкова заарештували біля будинку губвиконкому, де вони стерегли вже підвезений динаміт. Виступ не вдался...

Всю цю справу більшовики навмисне не розголошували.

І через кілька днів знову зібрали офіцерів для переговорів, наче нічого й не сталося. Офіцери зійшлися, але марно чекали знайомого вже Агаву: — замість нього з'явилися суворі постаті озброєних червоноармійців. Тоді всі зрозуміли: арешт.

Той ж ночі з наказу ради арештовано і решту офіцерів. Одну небезпеку ліквідовано, треба було готуватися — проти іншої, — Мурманська рада, злигавшись із союзниками, вела широкий наступ на північну Карелію. Разом з іншими на північний фронт виїхав і Агава.

Х Р О Н І К А Ж И Т Т Я

Білий острів 9 травня. В місто несподівано увірвались білогвардійські частини з німецькими офіцерами. Білогвардійці фіни багато убили російського населення. В одному Білому острові убито 53 чоловіка й серед них кілька школярів.

Білий острів 12 травня. Білофінська армія під керівництвом німецьких офіцерів розгромила червону гвардію Фінляндії, забравши в полон 70 тисяч робітників і селян. Для розгляду справ утворено тридцять польових судів, тобто судів для розгляду справ державних зрадників. Організатором й ініціатором утворення таких судів являється один з професорів Гельсінгфорського університету.

Білий острів 1 червня. В м. Борзи відбувся з'їзд сільських господарів Фінляндії. Ухвалено ввести робітничий день 11 годин і хто буде робити менше, тому не давати хліба.

Гельсінгфорс 5 червня. Гельсінгфорська телеграфна управа просить пробачення перед населенням Гельсінгфорса за те, що й досі на поштових бланках поруч з фінською мовою є також і російська.

Ляхта. Червень. Арештовано керівника червоної гвардії Уксилу Вийман-странде розстріляно бувшу депутату Сою Пельгрена. Розстріляно також керівника робітничого руху — Коверсюр'я, Кискисало й Райскімякі.

Гельсінґфорс. Червень. В Гельсінґфорсі насувається голод. Останніми днями замість харчів видано по сто грам солі на тиждень.

Виборг. При занятті Виборга фінські білогвардійці, розстрілюючи червоногвардійців і руських, розстріляли також 22 поляка. Поляки, як повідомляють, ніякої участі в революції не брали. Їх розстріляно лише за приналежність до польської нації.

Білий острів. На північному побережжі Ладозького озера концентруються фінські білогвардійці. В село Маяноє прибуло два бронірованих автомобілі. В селі Сальмо знаходиться штаб білофінської армії.

Кемь. Куркулі — росіяни північної Карелії збирають підписи на заяви в тимчасовий уряд *Північного краю*, що нещодавно організувався під керівництвом Чайковського, Маслова й Зубова.

13

Важко дихаючи, поштовий поїзд Виборг-Гельсінґфорс дотяг Вейнманена до міста. Чого він приїхав до Гельсінґфорса — Вейнманен, власне, і сам не знав. Щоправда, тут, певне, жила його дружина, але ж він з нею розвівся ще в Пітері, у всякому разі йти до неї він не збирався, особливо після всього того, що сталося між ними в Пітері. Чи в Гельсінґфорсі його батько, Вейнманен не знав. Казали, що виїхав до Фінляндії, а куди саме — невідомо. У всякому разі не міг же Вейнманен і далі — без ніякого діла й цілі — сидіти у Виборзі, де хворів був, утікши з Радянської Росії. Лишалось їхати до Гельсінґфорса — він і приїхав.

Через брак грошей довелося спинитися в найдешевшому готелі, схожому на казарму; певніше це була якась ночліжка. Йому дали місце в кімнаті, де стояло понад п'ятдесят ліжок. Повітря було затхле й вогке; сме діло онучами, махоркою та брагою. Всюди — бруд, недокурки, сміття. Але де подінешся в чужому місті, коли в кишені твоїй порожнеча, а втома валить тебе з ніг. Хочеш не хочеш — звикай.

Спочивши, Вейнманен надвечір пішов шукати родичів; пригадував старі адреси знайомих — немає, довідався в адресовому бюро — марно. Так і повернувся ні з чим додому, зморений та голодний.

В очах темніло, голова вернулася. Вейнманен знову почув себе хворим. А тут ще й заснути не міг. Спочатку розмови не давали, а потім стихло все.

До гуртожитку тим часом все прибували й прибували постояльці. Бачив тут Вейнманен і моряків, і солдатів, і просто робітників та селян. Що здивувало його — так це їх дружність: здавалося, вони — члени однієї сем'ї, чи в одній якійсь спільній справі приїхали до міста. Але в якій? Чого? Чого саме тут вони живуть? Куди зникають вони всі увечері? Про це він не наслідився когось запитати.

На другий день самопочуття його не покращало; та й голод почав дошкуляти. Щоб забутись, тинявся по місті, аж поки вийшов на берег затоки.

Сині холодні хвилі били в кам'яні береги, розсипаючи зеленяві бризки. Кілька буксирів тягли в затоці вантажені лісом баржі, при березі стояв пароплав. Пахло весною, але навігація ще не починалася, — це тільки перші спроби.

Прихилившись до дерева, Вейнманен стояв у глибокій задумі і склавши перед собою руки. Якось згорблена віком жінка поклала йому на долоню мідяну монету.

Жаль стис його серце: він, син великого власника тартаків, вчорашній офіцер, сьогодні просить милостині... І все через них... Цей мідяк підніс йому духа; він показав йому рятунок — він не голодуватиме. Треба тільки щодня стати отак на базарі... з витягнутою рукою... А, може, краще біля театру? У всякому разі Вейнманен не повинен загинути, не помстившись за все червоним варварам! Попіювши, він пішов до будинку шведського театру. Сором пік його, рука здавалась важеною — не сила її простягти... Але переміг себе — виставив довгу жовту руку. Колись він частенько ходив до цього театру, молодий елегантний офіцер. Тут, у театрі, на одній вечірці він і познайомився з Алісою. Яка хороша вона була! І яке все це далеке й неповоротне!

А все через них, через отих червоних варварів. Це через їхню революцію втратив він близьких, рідних і сам загине. Але він не загине, ні. Він ще побореться, він ще помститься!

Задумавшись, Вейнманен пропустив, як виходили з театру... Довелося вертати на нчліг з порожніми руками. Ішов довго, спираючись на палицю, навмисне уникаючи людних вулиць, — їх вигляд дратував його, викликаючи разом почуття заздрощів та одчаю. На вулиці, де жила Аліса, він зовсім притишив ходу, знесилений втомою, схвилюваний спогадами. Ось той будинок... От і вікна її кімнати... Він там уперше пригорнувся... Оцими самими руками, які недавно простягав, благаючи милостині... В цей час до будинку підкотило авто; дверці машини розчинилися, і з неї вийшла елегантно прибранна пара. Вони, — Вейнманен пізнав їх. Це Аліса та її батько. Значить, вони тут, близько, поруч. І Вейнманен кинувся до них, готовий усе забути й простити, готовий сам просити пробачення. Ще мить, і він гукнув би до неї, спинив би її, але, страшним зусиллям волі опанувавши себе, він круто повернувся і пішов геть.

У „готелі“ не було нікого. Це потішило Вейнманена, — він бо справді потребував самоти та тиші, щоб поміркувати про своє становище.

Замислено походжаючи по кімнаті, Вейнманен побачив під столом якогось папірчика. Дістав і почав уважно читати.

Перечитавши листівку, Вейнманен зрозумів, хто такі його сусіди й куди зникають вони щовечора. О, ці люди знані йому ще з Росії! Зрештою, програма в них одна. І в російських більшовиків і в фінських — всі вони проти нього, Вейнманена. Значить, і він проти них.

Вейнманен швидко одягся й подався до поліції.

Вночі, коли він ще спав, хтось постукав у двері, а за кілька хвилин у кімнаті стояли озброєні поліцаї. Вони запропонували всім одягтися і йти за ними — їх зрештовано; тільки один моряк проходячи повз Вейнманена, буркнув:

— Ти наволоч офіцерська! Пам'ятай!..

В поліції цю справу швидко розбрали, і Вейнманен відразу вернувся назад, щоб того ж таки дня переїхати до справжнього готелю, — життя знов посміхалось Вейнманенові.

14

Останнім часом професор Кеттунен перерив геть усі архіви, вибираючи потрібні йому матеріали; зосталося відшукати у власній бібліотеці одну давню свою ж таки статтю, і можна братися до роботи, здійснити яку він поклав собі за обов'язок.

Професор Кеттунен давно збирається науково обґрунтувати питання про могутність та єдність фінської нації, певний того, що саме тепер більш, ніж коли потрібна така робота. Фіни — велика нація, поширена на всьому просторі Росії, Естонії, Угорщини, Чувашії. Вотяки, не кажучи вже про карелів — всі вони паростки фінської нації. Ці народи — менші брати фінів. Отже, об'єднати їх до купи, в єдину велику Фінляндію з кордонами від Білого моря до Уральських гір — це невідкладне завдання фінів. І його треба розв'язати саме тепер, коли фінські загоны так запекло боряться на сході з більшовиками.

Цій справі професор віддав всі свої сили; всі роки його свідомого життя — це боротьба з шведами та старофінами, боротьба проти русифікації Фінляндії царськими губернаторами. Ще вчившись в університеті він не раз виступав проти політики губернатора Бобрікова, коли той заходився рішуче русифікувати університети. Тоді Кеттунен, як і вся фінська молодь, горів ненавистю до царату. Як раділи вони всі, коли Євген Шауман забив у сенаті Бобрікова. Всі сподівалися тоді, що стане легше. Саме тоді Кеттунен розпочав великі роботи з історії фінської культури. Але марні були сподіванки! Після революції п'ятого року царат взяв ще крутіший курс на русифікацію; 1910 року через Державну думу проведено навіть закон про „видання законів для Фінляндії загальнодержавного значення“. З того часу царський уряд міг видавати свої закони, не зважаючи на фінляндський сенат. В університеті стало ще гірше; всіх передових професорів, усіх, хто нама-

гався протидіяти русифікації, звільнено, багатьох заслано до Сибіру. Замовкла й молодь. Університет спорожнів. Культурне життя завмирало. Професорові Кеттуненові, як і всім, доводилося ховатися із своїми ідеями, нишком плекаючи ненависть до всього, що нагадувало про національне пригноблення.

Але часи змінилися. Тепер, коли за допомогою німецьких офіцерів роздушено червону гвардію і революцію загнано за ґрати сірих та мокрих фінляндських в'язниць, тепер не гаючись треба братися до роботи, щоб з'єднати всіх розпорошених по світі фінів під єдиний прапор боротьби за велику Фінляндію, за націю.

Отже, до праці! І професор знову переглядає в'язку по в'язці старих рукописів — треба ж нарешті знайти ту ґрунтовну свою історичну розвідку, за яку його свого часу навіть звільнили з посади. Та стаття йому конче потрібна, — в ній наведено надзвичайно цінні дані — але от уже не перший день марно шукає її професор. Раптом його жовта з синіми жилами рука витягає із стосів паперу невеличкий аркуш — це телеграма, друкована буйним корп'усом:

„Гельсинфорс, Генерал-Губернатору.

Поручаю Вам передать населению Приладожской Карелии МОЮ благодарность за молитвы о всей нашей Семье и за выраженные МНЕ чувства верноподданнической преданности.
Николай.

Тремить рука, шелестит папір...

Петергоф,

Государю Императору:

Имею счастье всеподданнейше доложить ВАШЕМУ ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЕЛИЧЕСТВУ, что при совершенном мною пятидневном объезде Приладожской Карелии Православное Карельское Население со своим духовенством, участие и учащиеся русских народных школ и школ Карельскаго Братства с особою торжественностью и глубочайшим воодушевлением возносили горячія молитвы пред Престолом Всевышняго о драгоценном здравіи и благоденствіи ВАШЕГО ВЕЛИЧЕСТВА, ГОСУДАРЫНЬ ИМПЕРАТРИЦЫ, НАСЛЕДНИКА ЦЕСАРЕВИЧА и всей АВГУСТЕЙШЕЙ СЕМЬИ ВАШЕЙ и, горя безграничною и трогательною по всей непосредственности любовью и непоколебимою преданностью своему Самодержавнейшему ГОСУДАРЮ и Великой Россіи, просили меня повергнуть к Священным Стопам ВАШИМ преисполняющія их сердце верноподданническія чувства и их безпредельную всеподданнейшую благодарность за скорое и щедрое дарованіе горячо просимых ими русских школ, где молодое поколеніе,

воспитываясь в священных для православного карела заветах преданности престолу и вере своих отцов, научается молиться и говорить на том языке, на котором молится и говорит их ВЕЛИКИЙ ГОСУДАРЬ.

Финляндский Генерал-Губернатор

Генерал-Лейтенант Зейм.

Професор стоить, як приголомшений, безпорадно уп'явшись очима в стіну: там — у золоченій рамі — великий портрет царя.

У запалих очах професора запалюються лихі вогники; висохлі губи його тремтять.

— Це ти, — з присвистом шепоче професор, — ти, душа-тель великої Фінляндії! Ти! „Великий князь Фінляндський“!

Професор тягне до стіни високе крісло, кречучи вилазить на нього, і за мить зажурений портрет останнього самодержця летить на підлогу, знімаючи хмару куряви, а професор, як кішка, стрибає на нього і люто трощить ногами.

Сталося! Професор Кеттунен знищив останню емблему національного пригноблення. Тепер вже ніщо не нагадуватиме про це. Ніщо...

І задоволено посміхаючись, професор обертається на стукіт у двері.

— Пан професор удома? — питається на порозі Симола, власник і редактор найбільшої у Фінляндії газети. — Я на хвилину до вас. Привітати. На вашу пропозицію утворено таки понад тридцять судів для розгляду справ „державних зрадників“! — і редактор поклав перед професором останнє число своєї газети. Сподіваюсь, що ці суди остаточно покінчать з червоною заразою у Фінляндії. А тоді можна буде подумати й про об'єднання всіх розпорошених братів фінської нації.

— Для цього ж я й подав пропозицію утворити такі суди. Ідея великої Фінляндії...

— О, пане професоре! — притис редактор руку до серця.

— Ідея великої Фінляндії — не слухаючи Симола, урочисто підніс пальця Кеттунен, — може бути, нарешті, зреалізована! Настав, нарешті, той час, коли фінський народ зможе вийти на світову арену. Наша нація може стати найміцнішою нацією у світі! Треба лиш з'єднати всіх наших братів... А в нас братів багато! Подивіться на схід: Карелія, Інгерманландія... До Уральських гір! До Перм! — Професор стоить біля карти й водить по ній жовтим пальцем. — Скрізь тут братні нам народи та племена. З'єднати їх — це наша велика й почесна історична місія. І ми її виконаємо! Кордон тоді простягнеться аж до Петрограда й Урала з виходом у Біле море... І тоді, пане Симола, фінський нарід стане на свій великий шлях.

— О, пане професоре! Я вірю, — знову тисне руку до серця редактор. — Я вірю! Велика Фінляндія! Фінляндський прапор

над лісами Карелії! Але скільки роботи ще... Скільки роботи... Народ, знаєте... І потім ця червона зараза на сході... Треба боротись. І тут газета, друковане слово наших культурних діячів... Я власне за тим і прийшов, щоб запропонувати вам писати в моїй газеті. Мобілізувати, так мовити, громадську думку... Будити сонних... — і редактор випростався. — Я, так би мовити, від імени всього фінського народу... треба ж піднести його національний дух, а ви, пане професоре, можете це зробити найкраще!

І він простяг професорові руку.

Той замислено скинув поглядом по кімнаті — на великі книжкові шафи, на потрощений долі портрет, і подав йому свою.

— Я згоден, — промовив він. — Професор Кеттунен ніколи не відмовлявся служити Фінляндії.

15

Агава, весь забинтований, вже кілька днів лежить у лікарні. Він не може навіть поворухнутися, — так болять рани; він може тільки дивитися на білу стелю — і згадувати.

... На весні, коли англійці, висівши в Мурманську, скерували свої загони в Карелію, Губвиконком мобілізував всі свої сили і вирядив їх на фронт. Послали і Агаву вкупі з Кантором, Лузгіним, Озолнім.

Під Шуньським бором випередили свої частини і поїхали через бір до Сальної гори. А тут... засада білих. Несподівано зататакали скоростріли. Поточився кінь під Ялмаром, упав, притисши Агаві ногу. А тут його поранено в руку. Потім в голову. Підскачов до нього Озолін, потяг у куші. Насилу дотягся Агава до своїх і впав непритомний. Що було далі, як він попав до лікарні, Агава згадати не може. Плутаються думки, болить голова... А тут ще сусіда не дає зосередитись — стогне та й стогне. Видно, все гіршає йому. Оглядав лікар — так тільки рукою безнадійно махнув.

— Наталю... доцю моя! — блудить словами поранений. — Спи, тебе ніхто не розбудить... Я, доцю, зараз прийду...

Його перехоплений голос і хрипкі віддиhi нервували Агаву. Щоб не чути їх, він натяг ковдру на голову, — але сон не приходив.

А на світанку привезли нову партію поранених. Агава спитав сестру:

— Далеко бої?

— Бій іде вже далеко від Петрозаводська. Англійці відступають. Тільки ранених сила! Ніколи не було стільки.

Агава схвилювався. Б'ють англійців! Молодці олександрівці! Але чому ж так багато ранених? Виходить, позиції близько. А раз так — значить, неправду каже сестра, значить...

Але Агаву заспокоїли ранені: червоні таки наступають, і населення радо допомагає їм.

Ці звістки підбадьорили Агаву, він навіть здоровшим почув себе.

І коли до палати зайшла сестра Коссонен, він поворухнувся: — Скоро прийдеться встати... На фронт треба їхати...

Але сестра тільки висварила його й попросила більше не ворухитись. Навіть розмовляти заборонила. Це був найважчий для Агави час: лежи, як поліно, і ні до кого й словом не обізвись! Добре, що хоч Хлопов, давній товариш його, завітав та приніс листи від дочки. Сестра сама розпечатала конверт, сама й держала листа перед очима Агави.

Любий тату!

Пишу тобі вже другого листа, а від тебе ані вісточки. Я не знаю, навіть, де ти тепер. Пишу на адресу Губчека, — сподіваюсь, що на цей раз одержиш. У Петрограді тепер вирує контрреволюція. Доводиться день і ніч працювати в Чека. Зараз викрито кілька підпільних організацій, що розкинули свої пальці по всій Росії.

Агава, не змигнувши, перебіг сторінку. Це перший лист від дочки Сузанни з Петрограда. Виїздивши звідти, він навіть не попрощався з нею. Її тоді не було в місті. Він уже й журився — чи все гаразд там у неї. А тут листів нема та й нема! Алеж як і писати йому? Він же весь час їздив по всій Карелії. Пропалили, мабуть, листи... І от, нарешті, ця вістка. Заспокоєний Агава на мить заплющивсь, і перед ним, як жива, встає дочка. Висока, з маминими очима, Сузанна.

— Прочитали, чи що? — нагадала сестра, перегорнувши сторінку.

Агава знову кидається читати.

... Ну, а як же там ти? В Карелії там теж небезпечно. З півночі йдуть англійці. Важко вам буде триматися там...

Татуню, як же твоє здоров'я... Пиши ж хоч ти... я така самотня тепер...

Що? Самотня? — бентежиться Агава. А де ж Володимир? І очі прикипають до листа.

Татуню, Володю під час операції вбили!

Що, вбили? — і сльози покотились по обличчі Агави.

Сестра сполошилась:

— Вам не можна хвилюватися... Не дам далі читати. Ви хвилюєтесь, а цього не можна, — і заховала листа до кишені халата.

— Я вас прошу, читайте! Я мушу знати, що робиться в Пітері, як Сузанна, — тремтячим голосом просить Агава, благально дивлячись в очі сестри.

Сестра почала читати вголос монотонно, з зупинками:

... У мене були невдалі роди. Дитина мертва... Але про все це колись розкажу сама. Якби не праця — збожеволіла б... Тільки робота рятує мене. Тільки вона та ще ти, татуню, лишилися мені...

Іншим разом напишу більше, — тепер не сила...

Цілую. Твоя Сусанна.

— Ну, от і все! — промовила сестра й обережно поглянула на Агаву: він плакав тихо й гірко, не соромлячись і не ховаючи сліз.

16

25 вересня

Осінь. Холодний з дощем вітер гойдає голі дерева. На вулицях порожньо й непривітно, але мене не тягне й додому... Що там чекає мене? Тільки самотність. Володі немає... Синоку? Його теж немає... Тільки згадка зосталась, — так і бачу перед собою його маленьку голівку, зігнуті рученята...

Приходжу додому, нікаю по кімнаті. Ось на столі портрет Володі. Ось його старанно складені книжки. Зшитки, — блокнот... Старі документи... Все, що лишилось від голосного Володі, який з таким запалом виступав на робітничих мітингах... Володі немає. Немає і його дитини!

... І так кожного вечора.

30 вересня

Сьогодні була на операції. Вечори, які віддаю роботі, для мене найлегші: за роботою забуваю все: Навіть Володю свого, що зріс на Обводному. І за Обводного пішов у революцію...

Отже була на операції.

Над ранок привезли до коменданта трьох офіцерів. По дорозі один страшенно плакав; двоє мовчки дивились на мене, — мабуть, дивувались, що жінка — чекістка.

4 грудня

Дощ, дощ і дощ. Обридло. Щодня в комендатурі чека. Молодці наші хлопці: за останній час викрито кілька організацій. Але й наших чимало загинуло. Здорово жаль Урицького.

13 грудня

Чому й досі немає листа від татуня? Невже щось сталося?!

17

Двічі був засуджений Ківі як „державний зрадник“, і обидва рази — до розстрілу. Але... виходило так, що в останню хвилину життя завжди виривало його з рук смерті. Тепер Ківі навіть смішно згадувати про ті дві свої втечі... Що ж?

Утік, бо не злякався, як інші, не заляк, не розгубився. От і живий. Все.

Оселившись край міста, в маленькому будиночку з чужим паспортом, жив, звичайно. Згодом там утворився невеличкий підпільний осередок. Ківі прийняв до себе кількох друзів. Жили вони так: вдень працювали, як вантажники в гавані, а ночі віддавали партійній роботі. Збирали докупи товаришів, що зацілилися після розгону червоної гвардії, друкували й розповсюджували прокламації. Все йшло гаразд аж поки їх видав Вейнманен, отой рудий старець в офіцерськй одежі. Їх тоді посадили до в'язниці; Ківі — в окрему камеру: вони його вже добре знали.

І знову попливли нудні тюремні дні, знову думки про неминучу смерть. Але Ківі вже двічі дивився її у вічі — його не злякаєш. Смерть, так смерть, він прийме її не вагаючись, але він зробить усе, щоб її уникнути. І Ківі пильнував найменшої нагоди, щоб спробувати втекти. Одного разу, коли Ківі вели на допит, вартовий на мить задивився, звідки інші вартові тягли когось до коридору — певне, засудженого на страту. Цього було досить для Ківі, — він кинувся у сусідні двері так швидко, так швидко, що вартові навіть не вгледіли, куди він зник. Коридор, два повороти — і Ківі буде на загальному тюремному дворі, а там хвіртка — і Ківі на волі!

Та коли добіг Ківі до хвіртки, там стояв вартовий, наче чекаючи його. Ківі затримано. Його посадили в карцер, під посилений догляд. Тепер годі втекти, тепер залилось одно — чекати смерті.

18

Робітничі квартали в Гельсінгфорсі порожніли: щонаочі відбувались арешти. Забрали майже всіх дорослих робітників, здатних носити зброю; брали жінок і навіть дітей — всіх обвинувачували в державній зраді.

Всі тюрми в Фінляндії напхон-напхані „державними зрадниками“. Свеаборг телефонує, — нема приміщень; у Гельсінгфорсі так само. М.В.С. наказує тимчасово зайняти під в'язниці матроські казарми в портах. Через годину в цих казармах вже повно. А колишніх червоногвардійців все арештовують і арештовують, — виловлюють червону заразу.

Уряд утворив понад тридцять судів для розгляду справ „державних зрадників“, утворив десятки нових контрреволюційних таборів на двісті тисяч в'язнів. Кожний суд щодня пропускав понад сто чоловіка, але часто бувало, що розстрілювали, не чекаючи їх вироків, без перевірки доказів — просто з наказу якогось білого офіцера, а то й рядового.

У Свеаборзі не хватало солдатів, щоб виконувати присуди; тоді військове начальство давало розпорядження — косити з

кулемета. За два тижні розстріляно п'ятнадцять тисяч. Ще більше померло з голоду. Так фінські культурники будували Велику Фінляндію.

Старий Ойнонен задоволений з них — вони таки добре придушили революцію. Тепер знову можна братись до своїх справ — не може ж спинятись торгівля та промисловість. Такої ж думки і генерал Бальде, він цілком заспокоїв старого Ойнонена — і той знову віддався справам свого акційного товариства.

Жив старий Ойнонен, звичайно, далеко від робітничих кварталів — у найкращій частині міста. Перед його будинком розкинувся міський парк, далі — театр; позаду — затока озера. Отже сем'я Ойноненів не бачила, як щоденно сотнями гнали людей у тюрми.

Але одного разу, повертаючись додому, Аліса таки зустріла натовп, оточений озброєними. Вона догадалася, що то вели колишніх червоногвардійців. Мимоволі згадався їй Петроград. Тільки там було інакше: там червоногвардійці з рушницями. А тепер їх ведуть на розстріл... Ну, що ж, хай не вигадують революцій. І Аліса спокійно повернула додому, засмучена спогадами про Петроград. Де тепер Еро? Він, невже, теж червоний... Може, і його тепер так само чекає смерть, як і цих суворих робітників, що вона допіру бачила.

— Мамо, — звернулась вона до матері, огрядної, в широкій сукні, старої пані, що клопоталася в ідальні, готуючись до зустрічі гостей, — зараз я бачила, як вели засуджених на розстріл червоних... — і стиха прикинула: — Може так поведуть десь і мого Еро...

Цього „мого Еро“ мати не чула, досить з неї і згадки про червоних.

— Так їм і треба, негідникам, — зайшлася вона. — Самі заслужили. Бачила б ти, що вони робили на наших тартаках! Революція! Революція! От їм дали тої революції.

Аліса, не слухаючи матері, пройшла до своєї кімнати, думаючи про Еро. Чи живий він?... Який! Ось на стіні його картка. Еро студент. Ось інша: він знятий поручником. Але де та улюблена? І Аліса вже хотіла пошукати її серед речей, привезених ще з Петрограда, коли почула батьків голос. Треба було йти вітати гостей. Коли Аліса увійшла до ідальні, там було чимале товариство: професор Кеттунен, генерал Вальден і багато інших гостей, переважно військових. Був також і редактор Симола.

Перший тост виголосив Ойнонен:

— Панове! вип'ємо насамперед за добробут Фінляндії. Сподіваюсь, що незабаром ми будемо пити за це в самому Петтері, продаючи там наш гарний ліс, основу й підвалину нашого багатства! На жаль широкі лісові простори Карелії і досі ще не звільнені від влади різних комісарів. Отже, вип'є-

мо, панове, за звільнення карелів, наших братів по нації, за приєднання до нас Карелії, країни, де фінський капітал матиме широке поле для діяльності, де й наше акційне товариство гратиме, я певен, не останню роль.

Після Ойнонена говорив професор Кегтунен. Говорив він, звичайно, дуже довго і так тихо, що його навіть ніхто не слухав. Навіть пили, не чекаючи кінця його тосту. Потім говорив генерал Вальден.

— Цю чарку, панове, ми вип'ємо за учасників тих великих подій, що сталися останніми днями у Фінляндії. Ми вип'ємо за тих, що полягли в боях проти червоних! А разом і за тих, що поляжуть в боях за Карелію, всі тих, що на своїх прапорах принесуть звільнення братньої країни — Карелії!

Його промова найбільше сподобалася всім.

— О, генерал — митець промовляти, — скрикнув старий Ойнонен. — А ще краще — діяти.

І він уклонився задоволеному Вальдену.

— Я певен, що і всі колеги не посоромлять військову честь — відказав він.

Нікого не слухаючи, Аліса весь час нудилася, і коли гості добре підпили, вона непомітно вислизнула до свого кабінету. Думки про Еро не кидали її, сльози душили її... О, якби знати, що він живий! Вона ладна простити йому все, що сталося...

В цей час за дверима почувся голос няньки:

— Панночко, до вас прийшов якийсь військовий. Приймати?

Аліса витерла очі.

— Ні, ні! Не можна.

— Так я так і скажу, — і нянька затюпала геть, але Аліса наздогнала її.

— Проси до вітальні, — цікавість довідатись, хто це був, перемогла таки.

І от на порозі перед нею — Вейнманен.

— Я до вас, — почав був він, та Аліса, скрикнувши, впала йому на груди, голосно плачучи.

— Еро, Ерусь... Мій! Мій... любий...

І враз отямившись, відскочила він нього.

Стояли мовчки, роздивляючись один на одного. Як він змінився! Худий, жовтий... Постарів. Навіть лисина з'явилася. А особливо псувала його ця густа жовта борода.

— Я прийшов до вас, — почав нарешті Вейнманен, — просити пробачення за все, що було в Петері. З того часу я, вірте мені, багато пережив...

— Чого ж ви хочете, від мене? — прошепотіла Аліса.

— Чого хочу? — перепитав він схвильовано. — Я скажу. Я хочу роз'яснити те непорозуміння, через яке ми розійшлися з вами

рік тому. Я захопився тоді революцією, і ви вважали, що я став червоний... Але ви помилились: я, як і ви, більшовицької революції прийняти не міг! Ілюзії, які були в мене на початку революції, зникли. Я проти більшовиків. Двічі мали вони мене скарати, але обидва рази мені пощастило втекти. Я прийшов до вас, щоб просити вас зрозуміти все це.

— І що? — запитала хутко Аліса.

— І знову стати моєю дружиною.

В кімнаті запанувала тиша.

Але тільки на одну коротеньку мить...

19

Вейнманен з дружиною помирився. Все, що сталося у них в Петрограді, всі непорозуміння, дрібні образи, сварки — все забуто; життя знову увійшло в свою рівну спокійну колію. Від минулого zostалися тільки згадки про події в Петрограді, Карелії й Гельсінгфорсі. Редактор Симола навіть умовив Еро написати свої спомини про події в Карелії. Працюючи над цієї книгою, Еро решту часу віддавав організації, куди втягла його Аліса. Це було карельське академічне товариство. Зустрічався Вейнманен і з редактором Симолою; тут познайомився він і з деякими діячами на „благо“ карельського народу. Скоро Вейнманен читав там лекції про більшовицьке знущання в Карелії, про комісарські походи проти карелів. Ця робота його захопила; через деякий час він навіть став одним з керівників цієї організації.

Головне завдання цього карельського т-ва було підготувати до виступу проти більшовиків: треба було гуртувати надійних людей, а головне, відповідно впливати на них морально — ширячи оті вигадки про більшовицькі знущання в Карелії. Члени цього товариства щодня друкували свої статті в місцевих часописах; та хоч і як багато було тих статтів, всі вони зводились до одного:

„Карелія повинна бути вкупі з Фінляндією“.

Багато працювала і Аліса. Тоді, як ніколи, розгорталась робота акційного товариства „Гунтвент і КО“, що навіязувало комерційні зв'язки з Англією та Швецією. Аліса допомагала батькові в його роботі в цім товаристві. Особливо цинив старий Ойнонен те, що Аліса знала мови, тому батько завжди охоче брав її на всякі переговори з чужоземними фірмами. Аліса цим пишалася, захоплювалась роботою, як дитина.

Одного разу, повернувшись з міста, Аліса прийшла в кабінет до чоловіка.

— Я маю цікаву для тебе новину, Еро. О, якби мені доручили таку справу, я б відразу погодилася! А ти ж боягуз... — лепетала Аліса, весела, як ніколи.

— А чого це ти така весела сьогодні?

— Ще б мені бути сумною, коли всі і всюди так хвалять мого Еро! Хвалить Вальден, хвалить професор Кеттунен, хвалить Симола. В Карельському академічному товаристві від тебе в захопленні. Батько просто щасливий. Він хоче з тобою переговорити...

— Про що? — занепокоївся Вейнманен, та хоч як допитувався він, Аліса нічого більше не с азала:

— Сьогодні батько сам все розкаже, — твердила вона.

Вейнманен стурбувався, чого хоче від нього цей такий привітний, здавалось би, завсіди Ойнонен, що з легким серцем видавав поліції десятки робітників при найменшій підозрі? Що він не любить зятя, Вейнманен знав: старий був проти цього шлюбу своєї Аліси. Але й Вейнманен не дуже то полюбляв старого Ойнонена, — надто добре він знав його, надто добре пізнав його вдачу.

Чого хоче він від нього? — думав Вейнманен, аж поки пізно ввечері Ойнонен покликав його до себе.

— Я мушу мати з вами досить таємну розмову, — привітно почав Ойнонен, щільно зачинивши двері свого кабінету. — Справа ця дуже важлива, пам'ятайте це. Навіть державна. Але, знаючи вас, я вам довіряюсь. Але спочатку я хочу поставити вам кілька запитань, — суворо посміхнувся Ойнонен, виступуючи по столі білими пухкими пучками й пильно дивлячись в обличчя Вейнманенові.

— Я вас слухаю, — кинув Вейнманен, вкрай зацікавлений.

— Хай не дивує вас, що я дещо знаю з ваших таємниць...

— Ви мене лякаєте! В чім справа?

— Тільки не лякайтесь, прошу вас. Все, що я знаю про вас — вам на честь. Бо це все доводить цілковиту певність вашої політичної орієнтації. Ви вже не той, вибачте, нерозважний молодий чоловік, що колись навіть захопився російською революцією. Ви змінилися. І це тішить усіх, хто вас знає. І нас з Алісою, і професора Кеттунена, цю велику людину. Ви подобаетесь і генералові Вальдену.

— Я дуже радий, — зніяковів Вейнманен. — І я, вірте, ціную... але я сам не знаю, чому я так подобався?

— А хіба ж ми не знаємо вашого знайомства з поліцай-президіумом міста? Адже ви прислужились нашому урядові, викривши найміцнішу підпільну організацію червоних, що діяли тут уже після їх розгрому. Ми знаємо це.

Вейнманен почервонів: останні слова Ойнонена його тяжко вразили. Старий це помітив:

— Не хвилюйтесь і, головне, не червонітьте. Вам не соромитись, а пишатись треба таким учинком! Саме він і породив до вас довіру.

— Але ж ви не знаєте, з яких міркувань я викрив їх, — промовив Вейнманен.

— Не знаю? Будьте певні... Ви, як і ми, болієте серцем за Фінляндію. Хіба не правда?— Ойнонен зупинився і пильно поглянув на Вейнманена. Той на мить зам'явся, але потім відповів упевнено:

— О, це так! Я навіть більше скажу: переглянувши своє минуле, я засудив його. Засудив його саме через те, що там не було в мене певної орієнтації. Аліса мала цілковите право обвинуватити мене. Це факт. Але тепер я все засудив. Оте хитання, за що мене Аліса обвинуватила, оті мрії про єдину Росію під керуванням союзників, що з'явилися у мене в Петрозаводську— все це я засудив. Тепер я став твердо на ноги. Сві омо й віддано став на бік Фінляндії.

Вейнманен знав, що тепер треба говорити саме так, інакше знову почнуться непорозуміння.

— Тому я й хочу довірити вам деякі таємниці,— мовив Ойнонен.

— Можете цілком покластися на мене.

— Я вірю. А коли вірю, значить, і розкажу вам...

І прихилившись до нього, сидючи в м'якому кріслі, він почав:

— Ця таємниця лежить он де... Погляньте туди,— він показав на стіну, де висіла карта Фінляндії з Карелією— бачите... Там три чверті площі під лісом. Розумієте,— три чверті! Я хочу, щоб тим лісом керували ви,— Ойнонен змовк і насторожено глянув на Еро.— А ви хотіли б цього? О, Аліса захоплена цим планом. А можливість є.

— Але ж там тепер більшовики,— стиха підкинув Вейнманен.

— В тому й річ. Тому я й звертаюсь до вас. Відібрати треба,— от що! І це річ можлива. Уряд допоможе, наше товариство допоможе. У всякому разі справа варта того, щоб за неї взятися. Ви ж зміркуйте: карельський ліс— це ліс високої якості, на нього великий попит на світовому ринку. Англія і Швеція вже кілька років шукають цього лісу. Отже, ліс обвешений на карті блакитною лінією, ми повинні взяти.

— Але це так важко!— вставив Вейнманен,

— Важко?— здивовано глянув Ойнонен.— Наш уряд виставить кілька дивізій— і ми його візьмемо. Час уже цю справу ставити по діловому. Так, так по діловому. Досить уже самих слів! А от асигнував на роботу академічного товариства кілька тисяч, а які наслідки, я вас питаю? Що це мені дало? Нічого, ні, повторюю, час справу ставити по діловому,— і я, ми її так і ставимо. Ми посилаємо в Карелію експедицію. І ви повинні бути в ній. Жду вашої згоди.

— Пробачте, яку експедицію,— здивувався Вейнманен.

— Вигнати більшовиків. Розумієте?

— Це ж непосильне завдання!

— Ви думаєте? Помиляєтесь. Глибоко помиляєтесь. Все залежить від того, як до цього взятися. Наш план такий:

негайно розвинути в Карелії — переправившись туди — шалену агітацію проти більшовиків, — вони, мовляв, плюндрують Карелію, винищують людність і таке інше.. Підняти повстання... Вірте мені, владі більшовиків там прийде край. Керувати всім цим маєте ви... У вашому розпорядженні всі можливості; треба тільки не гаяти часу. Карелія буде наша!

— Хвилинку! — спинив його Вейнманен, — Тут, та, я певен, і в самій Карелії розвивається великий рух за незалежність Карелії, в крайньому разі — за її автономію.

Ойнонен засміявся.

— Ну, то що? Хіба це нам заважає? Нам треба тільки, щоб карели разом з нами воювали проти більшовиків, а потім... Потім ми побачим, що робити. Нам тепер використати їх треба, а там...

І Ойнонен засміявся.

— Та й що вам до того? Ви собі житимете та поживатимете... матимете великі тартаки, великі озера, повні риби... Все, все буде у вас, Еро Ериховіч, — підкреслив він. — Огже, згода? — уп'яв очі в розгублене обличчя Вейнманена.

— Не знаю, чи здагний я допомогти... а я з великою охотою... послужу країні...

— Дуже, дуже радий, — підвівся Ойнонен і стис йому руку. — Старий Ойнонен не помилився в вас!

20

Завойовуючи довір'я уряду, газети одна по одній ширили по Фінляндії дикі брехні про більшовиків; все це мало на меті так звану моральну підготовку населення. Незабаром потрібний був більш рішучий виступ. Цю почесну комісію виконав Вейнманен.

Перебуваючи на посаді керівника карельської „повстанської“ армії, він готувався до набору добровільців. Гроші на це вже були; офіцерські кадри так само. Коли все було готове, на нараді в генерала Вальдена вирішено вмістити в усіх газетах заклик до населення добровільно вступати до армії.

До всіх чесних ще необдурених карелів. В кого ще болить серце за бідну нашу сестру Карелію, вступайте до Карельської повстанської армії. Всім добровільцям видається одіж, харчі й за два місяці вперед платня грішми. Всі вступайте в нашу міцну національну армію. Запис проводить спеціальний штаб Армії.

Штаб.

Вночі напередодні цієї об'яви Ойнонен, збираючись лягти спати, покликав свого вірного Кессі, якого вже не раз посилав на відповідальну розвідку, і який завжди був вірним своєю господареві.

— Завтра, — почав Ойнонен, — всі газети напишуть про набір карельської армії. Ви ранком мусите дізнатись про настрій населення. Щоб не викликати підозри, ви завтра станете за газетника, про це я умовився вже з редакцією. Продаючи газети, ви довідаєтесь про все. Найбільше раджу заглянути в готель. Розумієте?

— Так, так, розумію, пане Ойнонен — кинув Кессі.

— Ну, все. Іди. Я тебе чекаю вдома о дванадцятій годині.

Кессі вийшов, а Ойнонен ще довго не міг заснути, — остаточно виробляв план свого втручання в карельські справи.

Кессі теж не спав цілу ніч, думаючи про своє нове доручення. Йому ще ніколи не доводилось виступати в ролі газетника; він бував у ролі робітника, писаря, лікаря, вчителя, але в ролі продавця газет — ніколи. А тепер мусів — такий був наказ господаря, цього веселого Ойнонена, великого майстра розшуку та шпигунства.

Ранком, узявши в редакції приготовлену для нього папку газет, Кессі в картузі з великою жовтою бляхою, як і у всіх інших газетників, рушив на торг, а щоб його не помітили інші продавці газет, він вирішив іти пішки аж до призначеного йому місця.

Ще по дорозі Кессі чув розмову якихось двох інтелігентів, яка дуже цікавила його. Вони розмовляли про війну з більшовиками. Кессі притишив ходу й пішов слідом за розмовниками, мало не наступаючи їм на п'яти.

— Так ви нічого досі не чули? — стиха казав низенький чоловік своєму приятелеві. — Війна буде!

Приятьель здивовано глянув на нього.

— Війна?

— Авжеж! Нате почитайте, — тикнув він йому в руки газету. — Вже йде набір, а ви й досі нічого не знаєте!

Йогансон, член місцевого комітету купецтва, кинувся читати газету. Така вістка його приємно вразила: він давно готується нав'язати торгівлю з Карелією, — тепер йому пощасть це зробити.

— Це задумано дуже розумно! — сказав він. — Карелія повинна бути вкупі з нами.

— Це так, але як це зробити, коли там повно тих варварів-більшовиків? Хіба ж знайдуться в нас такі, що підуть проти них? Це ж на певну смерть!

— Чого це ви так безнадійно дивитесь на цю експедицію?

— Бо певен, що з цього нічого не вийде! Хоч, правду сказати, я й сам би з великою охотою кинув би до Карелії на кілька тисяч товарів. Там же після більшовиків буде величезний на все попиту! Отже, доведеться, мабуть, і собі кричати за набір.

Йогансон поспішав:

— Ну, всього! Бувайте здоровенькі! — кинув він і повернувся за ріг.

Кессі добре запам'ятав усю цю розмову, — треба буде переказати її Ойноненові, а може і в поліції панові Руско, — так можна заробити на добрий гостинець дружині. І Кессі поспішив до готелю.

Переступивши його поріг, Кессі шепнув щось господареві, старому рудому фінові й поклавши йому в руку срібну монету, подався у кімнату для ночліжан третього класу.

Ця вузька й довга кімната була на першому поверсі, чи певніше в підвалі. Вікна її виходили якраз на стіну сусіднього будинку. Тут навіть удень було темно. Жили тут тільки ті, хто не мав чим заплатити за нічліг — вони відробляли на призначеній господарем роботі. Жили тут солдати, що не мали змоги повернутися на батьківщину — хорі та поранені, міські ледарі та деякі робітники, що переховувались від поліції.

— Набір до карельської повстанської армії! Набір! Хто ще чесний! — кричав щосили Кессі. — Війна з більшовиками! Карелія повинна бути вкупі з Фінляндією!

Ночліжани схопились, почувши голос Кессі і висипали до нього.

— Знову війна! Недавно одну кінчили, ще й могили не заросли, а тут знову? Не піду я. Досить, — рішуче обізвався безногий солдат, що через хворобу легень залишився у Фінляндії з часів імперіалістичної війни. — Не піду. Я хочу хоч трохи пожити! — додав він і на милицях подався назад на нари.

— Та ти ж і не живеш, а гниєш, — кинув хтось з гурту.

— То хочу хоч згнити спокійно!

Газети розворушили всіх ночліжан. Вони збилися до гурту; почалися довгі розмови.

— А я піду в армію, — заявив молодий ще хлопець у драгій одязі, з підбитим оком. — З охотою піду за нашу батьківщину Фінляндію!

— Так це ж не за Фінляндію, а за Карелію, — перебив його хтось.

— А мені байдуже! Один чорт, що Карелія, що Фінляндія, — огризався Сенька. Він говорив лише російською мовою, хоч і виріс він тут.

— Я піду проти більшовиків не тому, що маю проти них зуба. Ні! А тому, що хочу жити, а тут мені не дають. А голодувати я не хочу! От і піду. Сидір, Кулька теж зо мною підуть. Так, хлопці?

— Авжеж підемо, Сенька! Чому не піти? — гукнуло враз кілька хлопців з гурту.

— Ну от і гаразд. А таке казати, як цей солдат з гнилою ногою, може тільки більшовик або гвардієць який.

Сенька затих, слухаючи, що скажуть інші.

— А я не підую. Я не хочу воювати проти тих, що стоять за нас. За пролетарів. Мої брати загинули в бою за революцію. Я знаю ці вигадки буржуазії. Не для нас вони знову вдумали війну — для себе! Я проти війни, — кинув кремезний робітник.

— Так і знав, що ти більшовик! — гукнув Сенька. — Тобі б теж там лежать, де твої брати!

Слова Сеньки розігнали ночліжан на нарах. Кожний боявся потрапити до поліції за яке необережне слово. Всі знали, що серед них є не один шпигун.

— Ходімо! Вже час! — кинув Сенька до своїх і, наспівуючи, пішов до дверей. За ним рушило кілька ночліжан.

Робітник ліг мовчки на ліжко й замислився. Солдат, що виступив перший, сів проти нього на нарах.

— Утікати доведеться. Розкаже якесь стерво, — знов уско-чимо, як тоді, — стиха шепотів він.

— Завжди оберігаєшся, стережешся, а таки не вдержиш того клятого язика — прохопишся! Треба нам стримуватись! Посадять суці діти! А втім, хай і садять, однаково — помирати, — відповів сумним голосом робітник, повернувшись лицем до солдата. — Пам'ятаєш випадок з Ківі? Так самісінько було. Хтось кинув кілька підозрілих слів, а сиділи всі. Ніхто й не знав, за що. Так напевне й тепер буде.

Підслухавши все це, Кессі пішов з кімнати й попростував додому. Сьогодні він матиме гарний подарунок для дружини! Він цього певен.

21

Останнім часом Сенька жив майже тільки з злочинства. Коли не щастило щось украсти, він старцював. А колись і він був людиною, як і всі. Коли мати покинула його ще малого, він став у найми і може ніколи б не почав красти, якби не прогнали його за якусь малу провину з тартака в південній Карелії. Пішов тоді Сенька до Гельсінгфорсу. Там довго був без роботи, там і красти навчився, бо хотів їсти. Згодом при став до компанії злодіїв — а там і пішло й пішло... Довелося кілька разів і в тюрмі сидіти.

В революцію Сенька знайшов інший легкий заробіток: він був шпиком, а потім знову повернувся до своїх друзів, знову почав красти. Тоді й оселився він у „готелі“, де й почув про набір добровільців. Це обіцяло якусь зміну в житті, — хай гірше, мовляв, аби інше, і Сенька, не вагаючись вирішив стати на оборону, як він казав, „батьківщини“. З ним разом до штабу рушили Кулько, Бой-парень і Сидір.

Попереду у драній ватянці, коротких штанах, широких подертих черевиках ішов Сенька.

За ним ішов розхристаний Бой-парень, так звали Боброва Саньку, ще недавно тихого й скромного хлопця, а тепер ву-

личного гвалтівника. Санька не любив красти, — він жив на те, що вкраде Сенька. Зате він мав інші обов'язки: він по-стачав своїм друзям дівчат. За це й любив його Сенька.

За ним ішли Сидір і Кулька. Обидва вони zostалися у Фінляндії ще з імперіалістичної війни. Спочатку їм обіцяли дати якийсь притулок та працю, а кінець-кінцем вигнали на вулицю. Тут їх і підхопила вулична стихія.

Незабаром вони прийшли до невеличкого двоповерхового зеленого будинку, де на ганку стояло з сотню чоловіків, що прийшли записатися до армії, щоб не пухнути з голоду. Сенька протовпився просто до кімнати.

— Я хочу записатися в армію. Захищати батьківщину Фінляндію поїду, — піднесено говорив Сенька, дивлячись прямо в вічі низенькому службовцеві штабу. Той підвів свою лису голову і Кулько аж свиснув:

— Та це ж той, кого ми недавно почистили! — кинув він на вухо Сеньці, нагадуючи йому їх останній нещасливий грабунок, за який довелося посидіти у в'язниці.

Сенька не розгубився.

— Записатися в армію... Де це можна? — спитався він, насуваючи картуза на очі. Але пізно — його пізнали.

— Я розбійників не приймаю, — відповів спокійно службовець і знову зігнувся над своєю книжкою запису новобранців.

Сенька й тут не злякався. Постоявши кілька хвилин мовчки, він взяв його за плече й промовив:

— Не приймаєш в армію — завтра перелякаю дітей й геть все покраду. Жалкуватимеш, гляди!

Службовець повагався, потім узяв перо й тонким винуватим голосом запитав:

— Ваше прізвище? Рік народження?

Сенька чемно дав усі потрібні відомості й відійшов від столу. На його місце став Бой-парень.

— Ти, діду, нишкни! — порадив він. — Штани зовсім стягнемо. Я Бой-парень, а не гнилий якийсь там дідок. Зрозумів?

Службовець винувато зиркнув на нього й заходився записувати.

Перепитавши всіх, він кинув:

— В сьому роту! Марш! — а сам швидше подався до сусідньої кімнати.

22

Наближався час виступу армії. В штабі кипіла робота. Вейнманен вже кілька днів не їздив додому. Він цілі ночі просиджував з майором Герценом над планами наступу.

Сьогодні Вейнманен прийняв багато людей у справі постачання харчів, одягу тощо. Все, здається, як слід. Грошіма також забезпечені. Гірше — з кадрами. Доповідь штабс-капі-

тана Горохова про кількість прийнятих добровільців вразила Вейнманена. Так мало! Всього сімсот чоловіка! Що ж він буде з ними робити? Хіба з ними він візьме Карелію? Звичайно, ні. Отже, це питання треба зняти перед урядом. Багато краще з командним складом. Вейнманен вчасно подбав про нього, і тепер всі його командири пройшли курс військових наук під керуванням німецьких фахівців.

Учора Вейнманен робив доповідь у міністерстві військових справ. Після його промови, всім стало зрозуміло: Карельська армія — міф. Для ліквідації більшовиків потрібно ще не одну дивізію регулярного війська.

Та хіба про це раніш не знали? Знали добре. Отже, хай не хвилюється Вейнманен: під прапорами карельської повстанської армії можна поставити й скільки треба регулярного війська. Хіба він цього не зрозумів? Чудний!

І от з наказу міністерства військових справ карельську армію поповнено кількома дивізіями регулярної фінської армії. Все це робилося, звичайно, під гаслами виділення карелів з фінської армії.

Якось після наради в міністерстві Вейнманен мав розмову з полковником особливих доручень при штабі Лесо.

Вейнманен за згодою міністерства доручив йому всю агентурну роботу. Лесо посилав людей за кордон в радянський союз, ширив через своїх людей листівки до карельського народу. Лесо знав свою роботу, — не дурно ж він їздив у Німеччину на спеціальний курс. Після курсів Лесо й призначили в штаб карельської армії.

Сьогодні Лесо мав багато сказати Вейнманенові про стан та настрій карельської армії. Він тепер вивчив її добре, знав її склад, бачив непевних і скрізь розкидав свою агентуру.

— В частинах шириться незадоволення, — почав він. Що правда, політичних нарікань нема. Є вихватки карних елементів. Річ у тім, що не вистає їжі, одягу. Пиячать здорово. Загалом, у цих частинах настрій непевний; надто непевна сьома рота.

Вейнманен хитнув головою. Він знав раніш, що так буде. Армію набрано з міських розбишак, п'яниць. Він і так дивується, що досі все гаразд. Але що він міг зробити, коли кращі елементи не йдуть? Добре хоч ці прийшли! Все ж є чим критись офіційнй армії.

Вейнманен, згорбившись над столом, уп'яв очі в рапорт, дає накази Лесо. Той записує, а коли Вейнманен змовкає, Лесо говорить:

— Пане Вейнманен, я хочу вас ще повідомити про те, що я за останній час перекинув до Карелії кілька десятків агітаторів. Перекинув листівки. В цій роботі багато допоміг мені Нікітін, Хілов. Вони мають там цілу агентуру. Навіть військові є.

Пан Вейнманен, звичайно, знає Нікітіна. Він задоволено тряс головою й посміхається. Цей молодець Нікітін часто стає на перешкоді його тестеві.

Вейнманен задоволено посміхається.

— Пане Лесо, ви повинні підбурити населення з тилу. В день нашого виступу тил повинен запалати полум'ям. Це ваш обов'язок.

Він на мить замовк, мов щось згадуючи.

— Ми вирушимо через тиждень, тобто на другий день Великодня. Так наказано з міністерства. Отже, вам до того треба розіслати гінців. Поставити на ноги наших людей з тилу. В цій справі вам придадуться карельські представники, що вештаються тут безробітні. Це їм честь — йти в підпілля... Хай пробують добувати Карелію „власними руками“.

На другий день після розмови з Лесо, Вейнманена викликано до міністерства. Там йому наказано, щоб він через кілька днів призначив виступ. Перед виступом погодилися влаштувати великий парад.

Почали підсилено муштрувати частини. Щодня з ранку до вечора роти карельської армії ходили на плацу, гупали чобітьми, щодня по сотні разів, вчили їх, як слід вітати вище командування. Але нічого не виходило: маршем ходили погано, вітали ще гірше.

Настав ранок параду. День був невеселий: зранку стояв невеличкий мороз, потім туман, провісник весни, обгорнув майдан.

По казармах людей збудили рано: перед парадом ішла остання муштра.

Сьома рота, де служив Сенька з Бой-Парнем, сьогодні вийшла на кілька годин раніше. Ротний офіцер Пірайнен хотів навчити таки свою роту, як слід вітати вище начальство. Він сьогодні всоте заставляє роту вигукувати вітання — і все невдало. Кожного разу, коли він подає команду, хтось з Сеньчиних товаришів викрикує або раніш або після команди. Отже замість дужого вигуку всієї роти Пірайнен чує тільки розсипані голоси. Пірайнен нервує.

— Хіба ви солдати? Бидло якесь! Тупотів він ногами.

Сеньці все це обридло. Він кивнув Бой-парневі, і вони застигли. Коли Пірайнен знову дав команду вітання — все вийшло так гарно, що сам ротний здивувався. Повторивши ще кілька разів, запевнившись, що рота таки вміє вітати, Пірайнен похвалив роту й залишив чекати дальшого наказу.

Вибило восьму годину.

З казарм посунуло широкими колонами військо. Спочатку йшли регулярні частини, перекинуті в карельську армію, за ними пішли й добровільці, а між ними й сьома рота.

Коли всі вийшли, рота зацвіла синьо-зеленими шинелями. Майоріли білі, переперезані червоною стрічкою прапори.

Музика кінчила марш і затихла. У всіх був піднесений настрій: це був перший виступ карельської армії. Як то проявить вона себе, ця армія, набрана з вулиці?

На хвилину гамір стих. Голоси команди, музики, співи — стихло все.

Зза рогу сірих військових будинків вискочило два авто. З них вийшло кілька поважних осіб.

Всі вони були вже не молоді; їх рукава були гаптовані срібними стрічками; в одних вони були широкі, в інших вузькі.

Привітавшись із старшиною, вони пішли вздовж колон.

Попереду йшов глитуватий Манергейм Сихво, кілька представників міністерства, Вейнманен, представники генерального штабу. За ними безпосередні керівники армії — егерський майор Герцен, Талвела і Лесо.

Позаду йшли цивільні. Тут були представники карельського академічного товариства й деякі значні багатії Карелії.

Кожна колона вітала начальство, потім музика грала туш. Пройшовши на середину, якраз проти сьомої роти, генерал Маренгейм спинився і звернувся до війська з короткою промовою.

— Панове, карельська армія складається з тих, що болять душею й серцем за наших братів карелів, які ще й досі під владою комісарів Леніна. Ми не можемо терпіти, щоб вони й досі мучились там! Ми всі з гордістю станем на їх оборону! Всі ми станемо за велику єдність Фінляндії проти комісарів варварів!

Сенька уважно слухав промову Маренгейма, виставивши трохи вперед голову, уп'явши в нього очі. Пірайнен стежив за ним. Він знав, що Сенька може щось утяти такого, за що від начальства може перепасти, і йому — Пірайненові.

— Сьогодні ми відсвяткуємо початок великої народної справи. Освятимо зброю нашою вірністю фінському народові.

Після промови Маренгейма знову заграла музика, пролунало вітання. Потім все стихло. Тільки в сьомій роті, де був Сенька з „колегами“, кілька голосів кричали й далі. Пірайнен, мов опарений, кинувся до колони.

— Замовчіть! — крикнув він. — Але кілька хрипких голосів кричали далі.

— Ура! Ура!

Начальство повернулося і розгублено дивилось на роту.

— О, з ними навюєш! — стиха шепнув Герцен Вейнманенові. — Це якісь божевільні.

Він подивився призириливо на Пірайнена, зміряв його ще раз поглядом і повернувся до начальства.

Після Маренгейма говорив Сихво, Вейнманен й під кінець взяв слово представник карельського народу Юплов, що недавно втік з Олонії.

— Брати, настав час визволення й нашого краю! — почав

Юплов. — Визволення краю від комуністів, що зруйнували його. Славна карельська армія піде визволяти братів За нею повстане весь карельський народ. Історія нас покликala зробити це велике святе діло! До зброї, брати! Геть більшовиків!

Юплов говорив карельською мовою, і це всіх здивувало, декому навіть сподобалось — оригінально, мовляв. А начальство незадоволено зирнулося, хоч і промовчало.

Біля дванадцятої години парад закінчився. Добре — тільки Сеньку посадили під арешт. Колони одна по одній пішли назад до казарми. Начальство поїхало на обід, що мав відбутися на честь виступу.

Того ж вечора, під гучні марші, карельська армія рушила в похід, а тієї ж ночі з фінської регулярної армії підкинуто до неї артилерію та загін кінноти.

На чолі армії тим часом був Герцен та Талвела; Вейнманен залишався ще в Гельсінфорсі, щоб погодити деякі справи.

23

„Демократичний“ уряд Чайковського на півночі організував всеросійську державну владу — установчі збори, борючись єдину Росію від нападів німців і Фінляндії. Уряд організував армію і школу: по школах завів закон божий, в армії — відновив всі старі порядки. Відновлено смертну кару, повернуто старе керування тюрмами.

В Мурманську ще восени укладено „тимчасовий договір“ з представниками Англії, Франції, Америки для спільної боротьби проти радянської влади. За цим договором уся збройна сила перейшла в руки союзників. Мурманська крайова рада остаточно перейшла в руки білогвардійців. Незабаром вона склала угоду з північним урядом проти більшовиків.

Білогвардійські загони під керуванням англійських і старих офіцерів підходили до центру Карелії, Петрозаводська. Фінляндія також не спала. Шпіонаж розкинув свою сітку по всіх повітах. Ширилися чутки про близький наступ Фінляндії в згоді з німцями.

Карельська куркульня поділилася на два табори. Одні йшли за урядом Чайковського, агітували за союзників і проти більшовиків та німців, а фінська частина куркульні тягла за Фінляндією, під гаслом „Карелія вкупі з Фінляндією“. Дехто з „рідної“ куркульні стояв за самостійність Карелії, але за тимчасову згоду з Фінляндією.

Саме в цей час, коли карельське село роздирали такі протиріччя, Агаву призначено організувати радянську владу. Прибувши в ці краї, Агава знайшов тут багато прихильників революції.

Завод, хоч і невеличкий, всього з кількома десятками робітників, став за центр організації радянської влади. Роботи

було багатр, до того ж треба було поспішати — наближалась весна. Появились тумани, частіше виглядало привітне сонце. То були ознаки близької весни. Туман лизав щоночі сніги, вітер гойдав дерева, земля наливала соками віти. Ранки стояли холодні, вечори — туманні.

Такого весняного вечора Агава поспішав на роботу у волость.

Переступивши поріг колишньої волосної управи, де містився й волосний комуністичний осередок, Агава побачив гурт селян.

— Здорови були! — привітався Агава — що скажете?

— Нам, бачте, треба до голови партосередку. Це ви, чи що, будете? — обізвався селянин, що стояв попереду.

— Я, я голова... Сідайте.

Селяни сіли.

— Сідай, Онуфрію, не стидайся... до своїх прийшли; — штовхнув свого сусіду маленький Харламов, розглядаючи Агаву.

— Ну, розкажіть... Чого приїхали? З якого села? — мовив привітно Агава.

— Ми з вашої волості... отут недалеко... — презирнувши, у три голоси промовили селяни, і, здалося, кожен зякався свого голосу.

— Розкажіть... розкажіть, — підхопив Агава.

— Ми, бачте, прийшли до вас в комосередок розказати, що в нас не зовсім гаразд у селі, — почав Харламов. — Голод насувається. Торік ледве витримали, а тепер знову... Треба допомогти, — мнучи в руках шапку провадив він.

Агава, почувши про голод, захвилювався. На його жовтому обличчі з'явився вираз тривоги.

— Голод, — промовив Агава.

— Голод... — хитнув головою Харламов. — А шляхом он щоночі ідуть підводи з зерном до Фінляндії. Останнє зерно вивозять. Не знаю, що й буде далі..

— Ну, а як же заїгн, що стоїть там на кордоні? — швидко запитав Агава.

— Заїгн... що ж заїгн... — засміявся Харламов, показуючи рідкі жовті зуби.

— Кажі, кажі... нехай знають, — штовхнув Харламова під бік Панкоен.

— Заїгн нам не допомагає... Ми от представники влади села. — Харламов показав пальцем на присутніх. — Ми конфіскуємо за програмою диктатури пролетаріату й радянської влади зерно, а вони нам не допомагають. Сам Адамов, начальник застави, на одну дудку з ними грає.

— Недавно була пиятика в Купцова, там і Адамов був... Скажи, Харламов, і про це, — вставив Панкоен.

— На селі йдуть чутки, що незабаром виступить Фінляндія.

Буде вирізувати всіх незаможників комуністів, — нерозбірливо промовив Пехтієв, представник бідноти села.

— От ми й прийшли по допомогу. Просимо від імени всього села допомогти нам. Рятуйте. Волость повинна допомагати, — закінчив Харламов.

Ялмар не знав, що робити. Голод — це ж найлютіша стихія, особливо тут, на півночі, де майже все населення живе на привозному хлібові. Агава намагається вияснити стан села, хто голодує, що робить загін пограничників. Розпитавшись, нарешті, Агава робить висновок: небезпека. Потрібні негайні заходи. Але де взяти хліба, коли кругом таке становище? З Петрограда просити? Там ще гірше. Треба шукати свого хліба... І він є... напевне є, якщо його везуть навіть за кордон.

— Ну, так от, товариші. Ви — представники влади на селі, отже пропоную вам вживати найрішучіших заходів. Зерно все, що йде за кордон, конфіскуйте і зсипайте в гамазей. Видавайте бідноті, але дивіться...

— Страшнуvато, товаришу комісарє... Нас збираються розстріляти... А загін не допомагає. Та й начальник той... не наш він, здається...

— Ми допомогу дамо. Завтра вишлемо людей з волості. Але пам'ятайте, що ви сила революції... Робіть, як того вимагає від вас час і обставини. Але ніколи не забувайте одного: за вами бідняк. Тому не бійтесь!

Зоставшись на самоті, Агава глянув у вікно: надворі стояла ніч. Наспих зібравши папери, він побрів помалу додому, схвилюваний відомостями, що принесли селяни з глибини волості.

24

Довго не міг заснути Агава цієї темної олонецької ночі, думаючи то про події у волості, то про Чекалова. Чого він хотів від Чекалова? Тільки одного: щоб Чекалов уважніше ставився до своїх обов'язків та роботи погранзагону. Потребу цього доводять останні відомості з волості.

Лежачи в ліжку, Агава слухав, як за вікном висвистував вітер та вили собаки. Як порожньо навкруги. І який самотній... Дружина померла. Зосталась сама Сузанна. Але де вона? — почав він думати про дочку, коли це на подвір'ї дуже завили собаки, і за хвилину хтось рвонув двері. Почувся хрипкий голос господині:

— Хто там? Кого вам треба?

Агава прислухався.

— Та він спить, — знов почувся голос господині. — Чи вам дия ото мало? — і постукала в двері до Агави:

— Вас хтось питає. Пускати?

— Пускайте, — сказав він і почав похапцем одягатися. Через хвилину на дверях стояв сторож з волості й міліціонер Васька, поруч них — незнайомий в офіцерській шинелі. Він був низький і трохи згорблений, тонкий стан оперізував широкий жовтий офіцерський пояс.

На худому жовтому обличчі його Агава бачив неприховану втому.

— Вам кого треба? — спитався Агава.

— Екстренна якась справа, — тихо відказав сторож. — Я й не хотів турбувати вас, так от Васька...

Незнайомий мовчав.

— А ви хто ж будете? І чого вам від мене треба? — подивився йому прямо в вічі Агава.

— Мені потрібний партійний організатор волості, — відповів той по фінськи, але зараз же, злякавшись, додав, по російському: — Пробачте, мені все ввижається Фінляндія.

Агава підозріло подивився на нього, — щось рано заплутався.

— Партійний організатор я, — сказав він. Ви можете говорити фінською мовою, я знаю її, — додав він, спостерігаючи, чи вразить це незнайомця. Той здивовано глянув на нього.

— Ви фін?

— Ні, карел, але я знаю фінську мову.

— До вас у мене справа. Дуже таємна, — він глянув на міліціонера й сторожа.

Агава догадався, що незнайомиць хоче говорити сам на сам, але спитався:

— Алеж хто ви?

— Товаришу організаторе, ви не бійтесь... Я фінський червоногвардієць... Я... я... ви дізнаєтесь потім...

Агава знову недовіжливо подивився на нього, але просив вийти сторонніх.

— Ну, я вас слухаю, — звернувся він знову до незнайомця.

— Я червоногвардієць Ківі, — він витяг партійний квиток й поклав перед Агавою. Той довго крутив його в руках, розглядав підпід, потім повернув.

— Чого ж ви хочете від мене? — а в самого з думки не сходить: напевне, шпигун.

Ківі, здогадавшись, почервонів:

— Товаришу, я бачу, що ви мене боїтесь. Ви так підозріло ставитесь до мене.

— Інакше ставитись я не можу. Хоч у вас і є партійний квиток, але я вам не вірю. Отже й розмов ніяких з вами не можу мати. Підемо в заставу, там і розберемося.

Ківі й сам розумів, що Агава має рацію так ставитися до нього, — хто ж його знає, що він таке? Тепер багато є фальшивок. Отже на Агаву він не сердився. І йдучи в заставу засміявся:

— А, знаєте, мені це подобається — ваша обережність! Білі вміють фальшивки робити і я радий, що ви так обережно ставитесь до справи.

— Ви, може, й чесна людина... Але я вас не знаю — говорив Агава, йдучи поруч його. Розговорившись, вони не огледілись, як прийшли до погранзагону.

Вартовим у погранзагоні сьогодні був Купа, що літом минулого року перейшов кордон і вступив до армії. Купа не вмів навіть говорити російською мовою.

Коли Агава з незнайомцем підійшли до приміщення, Купа їх далі не пустив, дарма, що знав Агаву як партійного організатора — він добре знав і статут військової служби. Спивши їх, Купа пішов запитати вартового начальника.

— У нас завжди так. — промовив Агава по фінськи.

— Це мені подобається, — відповів Ківі. — А ви добре знаєте фінську мову?

— Та навчився на засланні. Чого там не навчишся?

Тим часом з сусідньої кімнати вийшов високий білявий червоноармієць.

— Вам кого? А... Агава! Доброго здоров'я. Ви чого ж так пізно?

— Це перебіжчик з Фінляндії, — Агава показав на незнайомця.

Ківі кивнув головою, стверджуючи слова Агави.

— Ви офіцер? — запитав білявий червоноармієць.

— Ні, я тільки в одязі офіцера. Хоч колись я й був офіцером. Правда, недовго — промовив він. — Тепер я член партії і брав участь у червоній гвардії. Я просто з в'язниці.

— Ходімо сюди, — кинув білявий, відчиняючи двері до своєї кімнати.

Коли Ківі слідом за Агавою зійшов на освітлений ганок, Купа глянув на офіцера, і він здався йому знайомим. Купа дивився на Ківі аж поки той зник за дверима будинку — і все ніяк не міг пригадати, де й коли зустрічався він з цим офіцером. Може це тільки здалось йому? І він зайшов і собі до кімнати. Ківі сидів перед начальником і спокійно відповідав на його запитання. Коли він дійшов до останнього року своєї біографії, Купа настороживсь: коли це справді отой Ківі, якого так любили всі червоногвардійці, якого тричі за суджено на розстріл, він неодмінно розкаже про Свеаборзькі казарми.

А Ківі розказував, постукуючи кінчиками пальців по столі:

— Минулого року сидів я в свеаборзьких казармах. Це було втретє після смертного вироку за участь у революції.

— Ківі! — кинувся Купа прямо в обійми Ківі, — невже це ти? Я ж думав, що тебе розстріляли.

Обнявши Купа, Ківі заплакав:

— Я! Я, голубе,—казав він.— Живий і здоровий. А от Ганца розстріляли!

І Ківі плакав, як ніколи в житті, не соромлячись сліз, не ховаючи їх—це були сльози радості й болю.

— Товариш Удальцов, це мій товариш,—ледве промовив Купа, витираючи хустиною заросле щетиною обличчя.— З ним разом я сидів у Свеборзі. Це той Ківі, що заглядав смерті в очі, що не боявся нічого, що один міг стояти проти всіх.

Удальцов і Агава простягли йому руки.

— Руку, товаришу! Тепер ми віримо, що ти наш.

Вони вирішили залишити Ківі тим часом у приміщенні Удальцова, що сам узявся подбати про нього.

— А там видно буде,—казав Агава.—Заходь завтра до мене—допоможу чим зможу. А тепер спочивати і спочивати—це головне для тебе,

Ківі не сперечався: він аж тепер відчув, як болять у нього ноги після великого переходу, яка страшна втома налягає йому на плечі.

Пишу тобі, Валю, з лікарні, куди лягла, як тільки переїхала в Падани. Почувваю себе дуже погано, але не хвилююся, я ще може видужаю... Влаштувались ми в Паданах, здається, добре; допоміг нам Олександр Леонов. Сами Падани мені не подобаються: ні місто, ні село... багато таких містечок у Карелії. Населення—переважно міщани; є і інтелігенція—земський начальник, пристав, лісничий...

Ялмар з Сузанною бувають у мене щодня. Сузанна росте. Вся пішла в чоловіка. Очі чорні, кучерява... Я так боюсь за неї, щоб ще й вона не захворіла... В нас тут такий поганий клімат: хто хоч трошки хворих на легені, той неодмінно пропадає. Недурно нас сюди посилають.

Перевели нас сюди з Ругозера. З господарями розійшлися дуже погано. Вони про все повідомляли пристава,—а ми й не знали хто, навіть човна свого довелося залишити в бабусі, що носила нам молоко. Бабуся нам і розказала про „чесність“ нашого господаря.

Олександр Леонов дізнався, що на Ялмара губернаторові подано рапорта, певне, тому нас і перевели в Падани. Ялмар спокійний, як і завжди. Він нікого не боїться. Упертий він у мене.

Перед самим від'їздом Ялмара знову судили за відвідування заводу. Судив земський. Ухвалено: штрафу 30 копійок або день арешту. Земський тут на суді давав Ялмарові 30 копійок, щоб той заплатив, але Ялмар плюнув земському в морду. От який Ялмар. Не любить він служак губернатора.

Валечка, ще перекажи привіт Петровні з Путілова, мабуть не доведеться бачитись. Почуваю себе зле. В лікарні з засланцями поведуться дуже погано, навіть лікарі, коли б не Ялмар, давно загинула б. Одна моя надія—це Сузанна... Думаю все про її майбутнє. Вона в мене хороша. Коли помру, може хоч доню побачиш; вона тобі розкаже про мене. Прощай, Валічко... Згадай колись. Сузанну не забувай.

Марія.

25

Другого ранку ледве встиг Агава встати та сяк-так прибрати свою сумну, майже порожню кімнату в колишньому земському приміщенні, як на порозі з'явилась згорблена постань Ківі з жовтим перетомленим обличчям.

— Прошу, прошу, — потис його малу руку Агава. — Сідайте. Розкажіть, що нового за кордоном.

Ківі був настроєний бадьоро й весело.

— Я щасливий, що хоч наприкінці свого життя прибув у країну, де можу жити так, як я хочу. Головне для мене тепер — спочити. Тюрма й поневіряння виснажили остаточно моє тіло. А спочивши віддам усі свої сили на визволення тих, що zostалися по той бік кордону.

Помалу зав'язалась розмова, і Ківі розповів Агаві сумну історію свого життя.

Він — син залізничника і сам залізничник. Батько помер, коли Ківі був ще малий. Ківі зостався з чотирма братами та з матір'ю. Двоє братів під час революції розстріляли білі. Старший брат, один з керівників соціал-демократичної організації Фінляндії, заочно засуджений до розстрілу судом у справах державних зрадників, перебрався при допомозі червоногвардійців до Радянського Союзу. Де саме був тепер Ейно, Ківі не знає... Після брата був засуджений і він — двічі виносили йому смертні вироки; він же був керівником великого загону червоної гвардії.

Ківі сидить поруч Агави й помалу перебирає сторінки свого життя.

...Вирвавшись удруге з тюрми, я з деякими товаришами оселився край міста в одному невеличкому готелі. Жили ми тяжко голодуючи, але і в цих умовах не кидали своєї роботи: друкували відозви, агітували робітників. І от у цьому готелі мене арештовано втретє. Виказав один офіцер, що жив з нами; можливо, що він був підсланий поліцією. Прізвище того офіцера — Вейнманен.

— Вейнманен? — перебив його Агава. — Це чи не той самий, якого ми ловили ще в Петрозаводську. Торік він брав участь у змові проти радянського уряду в губернії.

— Так, Вейнманен. Ми дізналися про те вже в тюрмі. Він син великого лісопромисловця Карелії, зять члена акційного

товариства „Гунцейт“ Ойнонена. Ойнонен видав сам кілька сот робітників на поталу уряду. А цей зятьок видав нас.

— Він рудий, в пенсне?

— Так, так. Видавши нас, він, після цієї вдалої для них операції, переїхав з того готелю й поселився в приміщенні Ойнонена. Тепер він, здається, значна особа при їхньому уряді. А я після останнього арешту вже й не сподівався вискочити з їх рук. І все ж друзі допомогли мені, і я втік.

Ківі тяжко зітхнув і спинився. На обличчя лягли тіні,— важкі спогади обгорнули його. Хіба він може вирвати з пам'яті кілька хвилин розстрілу дівчат з Вальке—Окоськи? Хіба він може вирвати з пам'яті суд, коли вперше винесли йому смертний вирок? Хіба він забуде ті трупи, через які пробирався під час втечі? Ні, він не забуде. Він розкаже кожному про долю фінської революції, він розкаже все, що бачив, що пережив.

— Що ж маєте робити далі?—перевів розмову Авага.

— Я... думаю поїхати до Москви. Декого зустріну з товаришів... Я хочу найти брата.

— А чи будете в Пітері?

— Напевне. Я маю деякі справи у фінській партійній організації.

— Я просив би вас передати листа моїй дочці, чи зможете ви це зробити?

— О, з приємністю!

Вони умовились про час останнього побачення й пішли до начальника загону Чекалова, в якого мала відбутися нарада.

26

— Перейти річку, проскочити лісок... а там і село,—шепоче начальник фінської застави.—Завдання велике й важливе... дивіться... на всякий випадок візьміть...—він тикнув у руку Хело невеличкий браунінг.—Краще самому собі смерть заподіяти, ніж попасти в руки комісарів.

Холодне тіло браунінга нагадало Хело можливість смерті. Серце його забилося дужче, його на мить охопив страх.

— Це почесна робота... Ваше ім'я стане великим ім'ям,—стиха заговорив начальник застави.—Карелія буде пам'ятати вас...

Але Хело вже нічого не чув... його трясло, як у гарячці... Він аж тепер відчув весь ризик його доручення...

— Бажаю успіху... В листі все... Листівки треба поширити за тиждень.—Начальник стиснув йому м'яку руку.—Зв'язок держіть через тих людей... Тільки будьте обережні. Обережність—головне.

Хело рвонувся й пішов до кордону.

Начальник застави, пан Тойволо байдуже подивився йому вслід і рушив до себе, — хіба йому первина посилати на вірну смерть якогось там наймита? Цього бидла вистачить.

Хело йде пухким снігом з важливим дорученням від штабу. Він знає, що більшовики це вороги Фінляндії — його так учено; більшовики нищать дітей карелів — значить їх самих треба знищити. Хело йшов...

Щільно притисши до грудей прокламації (які він не читав), він обережно прогортає куші й тихо ступає вперед. Крадеться, як звір до здобичі: щоб не хруснуло зілля, не зашелестіло під снігом листя, щоб не почули. Над високими соснами повисли сиві хмари. Гойдалися і шуміли сосни, підпираючи хмарний небосхил. Ніч. Страшно Хело... Можна наскочити на вовка... Що тоді? Стріляти? Почують... Може перечекати? Спочити? Він же йшов так багато... Але спочивати не можна — треба перейти найнебезпечніше місце — річку, що править за природний кордон. Тут, певне, на кожному кроці стоять вартові, — думає Хело — і страх смерті охоплює його. Він зупиняється, слухає... Здається, хтось іде, і Хело припадає до землі, вдивляється в чорну пустку ночі. Шумлять сосни, на перегоні джюрчить річка. Нікого! Хело підводиться й знову крадеться вперед. Ось і яр, а збоку густі куші — він не заблудився. А дорогу далі він знає. Перепочивши в яру, побрів болотяною стежкою крізь куші, хлюпаючи чобітьми. Тут мають бути городи — Хело справді бачить високий тин. За тином чорніє клуна, хлівець... Там село. Хело крадеться до тину, перелазить. Дрижать чомусь ноги, руки трясуться. І враз обломився тин, і тіло Хело важко гупає на землю. Схопивсь, прислухається... В руках майнув браунінг. Ніде ні звуку... Тільки серце б'є в грудях, мов молотком.

„Сплять комісарчики“.

І раптом:

— Стій! Хто йде? — прорізає ранкове повітря суворий голос збоку.

Хело завмер на мить, потім повернувся і кинувся в куші. Він біг, гонений думкою про смерть, не чуючи, як гілля шмагує його одяг, як ниють коліна.

А його догонив суворий голос:

— Стій! Стрілятиму!

Короткий блиск — і куля, мов комар, продзичала і вдарила у дерево.

За першим пострілом почувся другий, третій.

Хело падає на землю й повзе. Ще хвилину — і він за кордоном. А там уже певне чують постріли... вийдуть назустріч... Допоможуть... Підповз до горбочка над річкою, прислухається... Тихо. Він збирає всі сили, мов кішка схоплюється на ноги й біжить... Ось і кордон... Ось він... зовсім близько...

— Трах-та-бах—блиснуло перед очима, і він падає на землю
— Шпіон, стерво!

Втрачаючи свідомість, Хело підносить руку, натискує курок, і кілька пострілів полохають нічну тишину. Хело навчили оборонятись до останньої кулі.

Смірнов прикладом рушниці б'є по тремтячій руці Хело і браунінг падає на сніг. Хело бурмотить щось нерозбірне й випростується. Він мертвий. Доручення білого штабу кінчилося смертю темного затурканого наймита—ще одної несвідомої жертви карельських господарів.

27

Адамов поїхав на виклик до погранзагону, а своїм заступником на заставі залишив Філімонова, хлопця бувалого й революції відданого, що й після закінчення імперіалістичної війни не захотів дома сидіти, а пішов знову до армії, щоб боронити революцію. На такого хлопця можна покластися—не підведе в такий важливий момент. А момент, справді, скрутний—чорними круками кружляють чутки про голод. Хто ширить такі чутки,—добре знає це Філімонов; знає він і те, хто та як організовує голод—недурно ж щоночі аж гудуть шляхи під колесами вантажених збіжжям підвід, що котяться та й котяться в напрямку до кордону Фінляндії. Знає Філімонов: це карельські куркулі вивозять до Фінляндії рештки запасів хліба, готуючи тил до наступу білих. Вчора вночі затримали кілька таких підвід, і сьогодні у волості ціла буча.

— Застава обдирає людей!.. Хіба це влада! Хай уже краще Фінляндія... — підбурюють селян куркулі і нишком навчають розбити комори з конфіскованим хлібом. Філімонов знає про це,—тому й непокоїться, тому й поглядає так тривожно вбік волості—чому це не йде Адамов. Він начальник застави.

Завсіди в критичні хвилини він десь зникає... І взагалі поводить ся якось... — І Філімонов свідомо уриває думку. Йому не хочеться так думати про Адамова, він не має підстав так думати. Адамов працює чесно, він щиро відданий революції,—знов і знов переконує себе Філімонов і, щоб не думати про це, тягнеться рукою до газети, коли це до кімнати входить Кретов.

— Товаришу помнач, на кордоні Смірнов убив невідому людину... Шпигунчика... Знайдено багато прокламацій і листа.

— Де ж воии? Де? — схвилювався Філімонов. Молодець Смірнов!

Кретов вискочив із кімнати і за хвилину, повернувшись разом з Смірновим, поклав перед Філімоновим великий пакет.

— Молодець Смірнов!.. Нагороду тобі дамо,—промовив Філімонов, розпечатуючи пакета.

— Ге-ге-ге,—сміявся Смірнов. — Євген Миколайович Смірнов. Кавалер кордону! А щодо нагороди—так добре якби

ото попаритись... А? — Звернувся він до Філімонова, що перегортав папери. — Ач, гад, скільки прокламацій ніс!.. Вампір мирового капіталу... Повну пазуху!

— Товаришу Кретов, справа важлива, — почав серйозно Філімонов. — Листа ніхто не читав?

— Ніхто, товаришу помнач. Сам приніс нерозрізаний.

— Так от, негайно їдь у волость... Там пакет і прокламації передай Чекалову, а коли не буде його... передай Агаві, голові осередку. Чуєш?

Кретов кивнув головою.

— Адамов теж тепер у волості... Коли зустрінеш його, пакета не давай. Скажеш: везу прокламації... Будь обережний... Розумієш?

Кретов знову кивнув.

— Прочитай... Весілля справляти беруться... Думають, не розберем! — Філімонов усміхнувся. — Не знаю тільки, чому наш Адамов попав у весільних.. Яша, тут справа надто важлива... Не жарт затівають... Читай!

І Філімонов поклав перед Кретовим невеличкого папірця.

Дорогі гості!

Весілля будемо справляти на другий день Великодня. Готуйтеся. Порадьтеся з Адамовим з К. та Сокодовим з В. Їх також запросіть на весілля. Хай вони нас зустрічають. Весілля буде дуже бучне. Скликайте багато гостей. Віддамо заміж дочку — повернемо придане. Як буде погана погода, повідомимо й весілля прийдеться одкласти. Бувайте здорові!

Ваш приятель.

Дочитавши листа, Кретов промовив:

— Значить, весілля? І швидко...

Підвівся й почав нервово ходити по кімнаті, — це неодмінно або наступ, а може тільки наскок на заставу?... Як гадаєш?

— Хоч як там, а негарна це вістка... Адамов у них... Прогавили ми, дозволили хліб вивезти. А тепер маєш от! — і він показав на купу прокламацій:

„ГЕТЬ БІЛЬШОВИКІВ, КАРЕЛЮ — КАРЕЛАМ“

— Що ж робити?

— Повідомити волость обов'язково. Кретов, паняй! І щоб увечері був там! — промовив Філімонов, одсуваючи прокламації. — Ну, а як хлопці? — звернувся він до Смірнова.

— Живуть і вовків лякають, — весело відповів Смірнов.

Філімонов розсердився: — І коли вже ти перестанеш жартувати, Смірнов! Тут важливі справи, а ти смієшся!

— Веселіш буде, — промовив Смірнов. — Мій дід і вмираючи бабусі казки розказував. Та які смішні! Баба реготала та й с бі луснула! Ге-ге-ге... Так удвох і поховали.

В сусідній кімнаті заграла гармошка. Гармоніст Сенька Кожухов, розтягаючи гармошку, хрипким голосом виводив:

Употел Вавіла свет,
бівшісь над телегой
засупонігал корсет
на кобиле пегой.

Смірнов вискочив з кімнати начзастави й побіг на голос гармошки.

Філімонов сумно глянув на Кретова: — Мабуть нічого й не чекають. Бач, якої заводять! Ну й веселі в нас хлопці в заставі.

— Братва нічого... Не дрефлять.

— Ну, так от, часу не гаяти! Ідь — і повернувшись Філімонов додав:

— А як ти гадаєш, чи не скликати нам маленьку нараду?

— У цій справі?

— Так... Головне — про безпеку. Комуністам тільки.

— Варто. Я їду, а ти тут і проведеш.

— Тільки не барись. Прямо до Чекалова або Агави.

Ідучи разом з Кретовим до стайні, Філімонов думав про Адамова.

В стайні чекав осідланий кінь. Філімонов погладив його по шиї. Кретов натягнув старого сірого плаща, скочив на коня.

— Ну, прощай! — простягнув він руку.

— Чому ж „прощай“? — здивовано перебив Філімонов. — Ти що, не думаєш повертатись, чи що?

— Та ні. Але, сам знаєш, безпека велика.

— А ти й розкис, як баба! Яша, не дреф! Повертайсь!

— Ну, бувай!

Стиснули один одному руки, вдарив Кретов коня під бік і вихором вилетів на шлях.

А може й справді „прощай“ — сумно подумав Філімонов і, стоячи біля стайні, довго дивився вслід своєму найкращому другові Яші Кретову.

28

В невеличкій кімнаті начальника погранзагону товариша Чекалова розмовляли двоє: сам Чекалов та начальник погранзастави Адамов.

Адамов, з чорними по англійськи підстриженими вусиками, ходив по кімнаті й помалу, слідкуючи за кожним своїм словом, оповідав про стан загону, Чекалов спокійно слухав його, сидючи за столом.

— Отже, навкруги загону все спокійно... Село працює мирно. Організували владу, — промовив Адамов нервовуючись, але стримуючи себе.

— Ну, а як кордон?.. Шпіонів немає? — запитав Чекалов і спинив погляд на Адамові. — Який настрій населення? Розкажуй докладніше.

Чекалов дивився в очі Адамову допитливо й суворо, — і той ввесь час намагався уникнути цього погляду.

— Населення йде за нами, — промовив якимсь непевно Адамов.

— А куркулі? Мовчать?

— Куркулі? Та... лояльні, здається. — Кругом тихо. Шпіонів немає. От тільки в самім загоні, здається, не все гаразд...

— Як? У погранзагоні? А що сталось? — здивувався Чекалов, уп'явшись очима в Адамова. Тепер Адамов не уникав його погляду, — дивився гостро й пильно.

— Та нічого такого... — промовив сміливо він. — Але треба, щоб ви своїх партійних загнуждали... Річ у тім, що дехто з них занадто завзято свої порядки заводять... не слухаються... Близько кордону це небезпечно...

— Он як... Це треба виявити, — стривожився Чекалов. Якщо Адамов каже правду, — значить у заставі неспокійно. Неслухняність, самовільство веде до загибелі, особливо тепер, коли білі збирають на кордоні все нові сили. Та чи не перебільшує Адамов? У всякому разі справу цю треба з'ясувати обережно...

— Так от, Адамов, все це ми з'ясуємо і, кого треба, приберемо. Розумієш? А ти повертайся до застави — і пильнуй!

— Значить можна вжити потрібних заходів?

— Звісно, роби все, що треба — ти відповідаєш за заставу. І пам'ятай, всі твої заходи повинні йти на користь революції. Коли щось не так — над нами є господар, — посміхнувся Чекалов. — Для нас з тобою є чека. Є реєстри.

— О, до цього не дійде, будь певен, — скрикнув Адамов.

— Звичайно. Ну, бувай! — тисне Чекалов йому руку.

І Адамов поспішає геть, ховаючи радісний блиск очей — йому таки пощастило обдурити цього пограничного чорта, який бачить все, що діється не тільки в нас, а й за кордоном. Але — нічого. Як зійде лід, їх тут не буде.. Адамов доведе своє діло до кінця.

29

Коли повернути за ріг центральної вулиці села й перейти високий дерев'яний міст — на горбочку стоїть великий дерев'яний дім з ганком на вулицю. Дім ще зовсім новий з високими світлими вікнами, з яких виглядає зелені вазонів.

Колись, років два чи три тому, з цих вікон вилітали на вулицю тихі звуки піаніно, й жіночий голос тривожив про-

хожих. А за домом у глибині двору — тартак. Тому й вивіска:

Т а р т а к
Нікітіна Петра Васильєвіча

Тепер той Нікітін виїхав з сім'єю до Петрограда. Виїздивши, господарство своє доручив близькому своєму родичеві — Соколову Володимирові Івановичу. Щоправда, невеликий клоніт був йому з тим господарством — тартак стояв, торгу не було ніякого; довелося Володимирові Івановичу відкрити невелику закусочну тут же таки, в будинку Нікітіна.

Але й закусочна майже не давала прибутку, і Соколов, щовечора підраховуючи денний виторг, на всі заставки ляяв більшовиків — усе через них та їх порядки. Ач до чого довели всі ці Чекалови та Агави — ніхто не зайде до крамнички... Хіба що якісь невідомі люди... Але це зовсім не покупці, це щось зовсім інше... Прийдуть, віддадуть Соколову якісь папери, пошепчуться, заберуть у нього дещо і знову зникнуть туди, звідки прийшли. Добре, що ніхто не звертає на них уваги, — мало хіба люду буває в закусочній! Туди ж усі заходять. Тому, власне, й відкрив її Соколов, — конспіративніше. Тут він спокійно робив своє діло, приймав, кого треба.

Сьогодні до Соколова має зайти дві особи — Адамов і Хело, що мусів принести відомості зза кордону і деякі вісті від Нікітіна. Але от уже й вечір, а його все немає... Що це значить? Чи не сталося що? Останнім часом кордон важко перейти...

І стурбований Соколов насилу дочекався Адамова, що прийшов до нього просто від Чекалова.

— А-а-а, прошу! Сідайте... Вам пива? — посміхаючись промовив Соколов, наливаючи велику шклянку пива. Зачинивши всі двері, Соколов і собі підсів до Адамова, що, помалу сьорбаючи пиво, почав розповідати, як тривожать його останні події у заставі. І навіть не події в заставі, а недовір'я Чекалова. Адамову треба тепер бути надто обережним: він повинен мати цілковиту довіру... Тоді він знову зможе робити діло. Зв'язок з закордоном останнім часом був поганий. Після того, як вивезли хліб, ніхто й не каже, що робити далі... Ог і тепер, — де запропав той Хело? Може, спіймали, — кривиться Адамов і вихиляє пиво.

— У всякому разі берімося до діла, Соколов! — каже він. — Ви склали для закордону списки комуністів та активних радянських робітників?

— Звичайно, — і Соколов витягає з каси папери.

Вони сідають удвох і, боязко поглядаючи на вікна, беруться до праці — треба поповнити список, треба, щоб була робота Соколову, коли прийдуть свої зза кордону...

Ранком, коли Агава кінчав писати листа до Сузання, перед ганком його будинку став верхівець.

Кінь під верхівцем був спітнілий, черево й ноги його парували в ранковому холодку.

— Товариш Агава тут живе? — злязачи з коня, спитав Яша Кретов у якоїсь жінки, що проходила повз будинок.

— Живе тут якийсь партейний... Не знаю, як звати, — відповіла вона.

Яша зійшов на ганок.

— Товариша парторганізатора можна?

— Це я, — відчинив йому двері Агава.

— Пакет спішний. Я був у начальника загону, не застав його. Значить, мушу здати вам, так мені наказано. Візьміть.

Агава мовчки розгорнув пакети, переглянув папери, посміхнувся.

— Дякую, товаришу, — міцно стиснув руку Яші.

— Розпишіться, — промовив Яша.

Агава черкнув на конверті, стис ще раз руку Яші і вони вийшли.

Яша поїхав до двору погранзагону, щоб дати там спочити коневі, а Агава подався до Чекалова.

— Погані новини! Діждалися! — зразу почав Агава. — А все ти!

— Я? — скинув іронічним поглядом на Агаву Чекалов, що не любив, щоб йому роблено зауваження.

— Кордон у небезпеці... В заставах не все гаразд. А що ми робимо? Яких заходів уживаємо? А це ж ми, ми з тобою відповідаємо за все перед партією.

Агава хвилювався: його завжди хвилював цей спокій Чекалова, а тепер тим більше. Взагалі вся поведінка Чекалова заслуговує найрішучішого осуду: хто ж, як не він, мав би вжити всіх заходів, щоб запровадити лад у волості, — а що він зробив? Все чекає та й чекає... От і дочекався!

І Агава, встромивши очі в Чекалова, враз питається: ти хіба не бачиш, що Адамов веде зрадницьку політику? Що він злигався з куркулями?

— Е, товаришу Агаво, тут мало що зробиш криком. Факти потрібні.

— А те, що куркульня заворушилася, це тобі не факт? Що глитаї вивозять хліб до Фінляндії — не факт? Ну, а що ж робить твій Адамов? Вн хоч чимсь допоміг владі в Кондушях? Ні, там голод насувається, бо куркульня зерно вивозить. Він що? Десь блукає. Оце такий начальник застави в тебе?

— А все ж я не розумію, чого ти так хвилюєшся?

— Я не хвилююся! Я обурююся, що ти не розумієш і досі становища!

— Я все розумію. Тільки я не лякаюся і не роблю великих очей!

— Не роби... великих очей? Зробиш! — крикнув Агава й кинув на стіл купу прокламацій. — Ось маєш! І все це робота Адамова. Це він тримає з ними зв'язок. Зрозумів? І я вимагаю розстрілу. Він, колишній офіцер, зраджує нас.

Чекалов кинувся розглядати листівки й, прочитавши кілька, засміявся.

— Нічого нового і нічого страшного. Листівки? Їх сотнями переправляють щодня. Лист? Ну що ж лист? Може й справді там якийсь весілля. А ти вже, — „наступ“!.. Перелякався. Треба розвідати все гаразд, з'ясувати цю справу не хапаючись...

— „Не хапаючись“! — перекривив Агава. — Гляди, схопишся та пізно буде! А по моєму справа ясна: вони готують наступ. І нам треба негайно повідомити. Треба просити допомоги. От що. Що ж у нас є? Дві сотні та й годі! Отже, як ти собі хочеш, а я дам знати про все це кому треба, — і Агава вибіг з кімнати, вкрай розгніваний поведінкою Чекалова, — така поведінка веде до контрреволюції.

31

Пізно ввечері, коли всі спали, у Соколова відбулася невеличка нарада. З Фінляндії, замість убитого на кордоні Хело, прибув інший посланець, страшний шпигун Тіккі. Він інформував про стан за кордоном та про план наступу.

За столом, крім Тіккі, сиділи: офіцер, що вже давно служить у волівськоматі, двоє „друзів“ з Олонця і чимсь стримований Адамов. Господар приміщення Соколов раз-у-раз виходив у двір, — прислухався, чи немає кого поблизу, і повертаючись до кімнати, слухав Тіккі, стоячи під дверима.

— Наступ призначено на другий день великодня. Ви повинні підготувати тил. В день наступу ваші тиліві загони повинні виступити й вдарити з тилу, — говорив Тіккі. Далі він розказав про Хело, про листівки. Тепер кожен з присутніх зрозумів важливість моменту; зволікати годі, треба готувати зустріч.

Коли всі з цим погодились, Тіккі приніс з сусідньої кімнати велику паку листівок.

— Оце в перший день наступу треба роздавати червоноармійцям. Хай знають...

Коли всі, поділивши листівки, пішли, Тіккі розповів господареві про заходи, вживані в Гельсінгфорсі й про повстанську карельську армію, що мала наступати двома колонами: одна йшла на Південну Карелію, друга на середню. Армією керує Вейнманен, а його помічник на фронті південної Карелії майор Герцен.

— Німець, що потрібний нам: Фінляндія ще немає своїх керівників, — вставив Тіккі, коли господар незадоволено смикнув носом.

Самий наступ розраховано так, щоб в один день прорвати кордон і з'єднатися з тими частинами, що будуть організовані в тилу. Керувати цими частинами будуть місцеві. Щоб піднести настрій Соколову, Тіккі зараз же й призначив його керівником одного повстанського загону.

Це дуже потішило Соколова, і він довго не спав тієї ночі, — все думав, ким буде він при новому уряді, на чолі якого стоятиме його родич Нікітін. Кінець-кінцем він вибрав посаду начальника загону для розстрілу більшовиків — на воєнний час, а на мирний — службу в міністерстві промисловості й торгівлі. Там він хотів би дістати зовсім маленьку посаду: керувати продовольчими справами Карелії. О, він би зміг тоді багато дечого зробити.

(Далі буде)